

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН

**АРМЯНСКАЯ АРХИТЕКТУРА В ЭПОХУ
АНТИЧНОСТИ**

(VI век до н.э. – начало IV века н.э.)

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARTS

DAVID KERTMENJIAN

**THE ARCHITECTURE OF ANTIQUE ARMENIA
(B.C.VI c.-A.D.IV c.)**

YEREVAN
“GITUTYUN” PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
2020

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՆՏԻԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

(Ք.ա. 6-րդ դար - մ.թ. 4-րդ դարի սկիզբ)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2020

ՀՏԴ 72(479.25)(091)

ԳՄԴ 85.113(5Հ)

Ք 480

**Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի
որոշմամբ**

**Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի կողմից
անցկացված մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորված «18T-2A026»
ծածկագրով գիտական ծրագրի շրջանակներում:

Պատասխանատու խմբագիր՝
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ ԴԱՎԻԹ

Ք 480 Հայկական ճարտարապետությունը անտիկ ժամանակա-
շրջանում (Ք. ա. 6-րդ դար - մ. թ. 4-րդ դարի սկիզբ)/ Պատ.
խմբ.՝ Ա. Ասատրյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
2020.- 75 էջ + 1 մամուլ նկ.:

Աշխատությունն ընդգրկում է նախաքրիստոնեական Հայաստանի ան-
տիկ դարերի՝ Երվանդունիների դարաշրջանի, հայկական հելլենիզմի, հռո-
մեա-պարթևական հակամարտությունների դարերի քաղաքաշինությունն ու
ճարտարապետական նշխարքները:

Օգտակար կարող է լինել պատմաճարտարապետական, ճարտարապե-
տաշինարարական բնագավառի մասնագետներին, ուսանողությանը, բոլոր
նրանց, ովքեր հետաքրքրված են հայ ճարտարապետության և մշակույթի հար-
ցերով:

ՀՏԴ 72(479.25)(091)

ԳՄԴ 85.113(5Հ)

ISBN 978-5-8080-1426-8

© Գիտություն, 2020

© Քերթմենջյան Դավիթ, 2020

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայկական անտիկ ճարտարապետությունը, շնորհիվ աշխարհագրական դիրքի, կարևոր նշանակություն ունի համընդհանուր անտիկ ճարտարապետության մեջ: Սակայն պատմական իրադարձությունների բերումով այն նյութերով հարուստ չէ և կարիք ունի պեղումների նյութերով լրացման, ինչպես նաև գիտահետազոտականորեն վերանայման, քանզի հայկական հայտնի անտիկ քաղաքների մեծամասնությունն իրենց երբեմնի տարածքներով՝ այսօր հստակ տեղադրական տեղեկատվություն չունեն:

Ներկայացվող աշխատության նպատակը հայկական անտիկ ճարտարապետության գոյություն ունեցող նյութերի է նորահայտ տեղեկություններով լրացումն է: Գիտական խնդիրներ են՝ Հայաստանի պատմական և հարակից տարածություններում եղած տեղեկատվության հետադարձ վերանայումը, որովհետև գոյություն ունեցող քաղաքական իրավիճակում, նույնիսկ շատ դեպքերում, Հայաստանի անտիկ քաղաքների տվյալները քողարկվել են կամ էլ ենթարկվել են այլ մեկնաբանությունների: Մյուս հանգամանքն այն է, որ ակնարկվող նյութը, ունենալով միջազգային փոխառնչություններ, դեռևս պետք եղած գիտական հանրայնացման գործընթացներով չի անցել: Այն կարիք ունի գեթ՝ հակիրճ, թե մանրամասն, թարգմանվելու անգլերեն լեզվով, ինչը կատարվել է սույն աշխատության մեջ:

Անտիկ Հայաստանի ճարտարապետության ներկայացվող աշխատությունը բովանդակությամբ հակիրճ է, նախատեսվում է այն հետազայում ներկայացնել պետք եղած մանրամասնություններով: Հատկապես խոսքը վերաբերում է բնագավառի գրականության տեսությանը: Փաստորեն կան թեմային վերաբերող հայ և օտար աշխատություններ, որոնք իրենց արդյունքներով չեն ուսումնասիրվել և շրջանառության մեջ չեն ներդրվել:

ԱՆՏԻԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ք.ա. VI դար – մ.թ. IV դար)

Հայկական անտիկ ճարտարապետությունը միջազգային անտիկ ճարտարապետության բաղկացուցիչ կարևոր մասն է: Այն դեռևս իր տվյալներով սուղ է, նյութերով՝ հեռանկարային:

Հին Հայաստանի ճարտարապետական մշակույթն անխզելիորեն կապված է քաղաքների կառուցապատման ու դրանց ներքին կյանքի զարգացման հետ: Քաղաքները ոչ միայն ռազմավարչական, այլև միաժամանակ կրոնական, առևտրաարհեստավորական և մշակութային կենտրոններ էին, որ արտահայտվել է դրանց աշխարհագրական դիրքով: Գոյություն ունեցող քարտեզները, ըստ ժամանակաշրջանների տարբեր բովանդակություն ունենալով, քարտեզագրական տվյալով ժամանակի ընթացքում աղավաղվել են: Այդ առումով աշխատությունում նպատակահարմար է գտնվել հենվել Տիգրան Բ թագավորի ժամանակաշրջանի քարտեզի վրա՝ դրանում արտահայտելով հետուրարտական և նախաքրիստոնեական բնակավայրերը միաժամանակ (նկ. 1):

Բնականաբար, տվյալ քարտեզի առանցքը կազմում է «Արքունական պողոտան», որ իրար է միացնում Հայաստանով անցնող Հյուսիսային և Հարավային միջազգային առևտրի մայրուղիները: Մեծ Հայքի տարածքով ներկայացվող քարտեզում դեռևս ընդգծված մնում են ուրարտական՝ վարչատնտեսական կենտրոն քաղաքների, պաշտամունքային բնակավայրերի և ամրաշինական ցանցի տեղաբաշխվածության սկզբունքները:

Փաստորեն անտիկ Հայաստանի քաղաքաշինական ժառանգությունը որպես վաղ հայկական դարաշրջան հաջորդում է ուրարտական ճարտարապետությանը և վերակազմավորվում է Երվանդյան արքայատոհմի ժամանակաշրջանում: Այնուհետև ժառանգորդաբար շարունակվում է հելլենիստական, ինչպես նաև հռոմեա-պարթևական հակամարտությունների դարերում:

Ա. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երվանդունիների դարաշրջանի հուշարձաններից առավել հայտնի են Էրեբունիի Արին Բերդում կառուցված մի քանի շինություններ, որքան էլ Էրեբունին չի արտահայտվել ժամանակաշրջանի քարտեզում (նկ. 2): Արին Բերդի տվյալ ժամանակների շինություններից հատկապես ուշադրության են արժանի սյունազարդ դահլիճը (ապադանան), որ վերափոխվել է ուրարտական Խալդի աստծո տաճարից և ծառայել պաշտոնական ընդունելությունների և հանդիսությունների համար: Շենքը 29 մ x 33 մ չափերով, 5 x 6-սյունանի սրահ է, սյուներն ու առաստաղը փայտակերտ են: Նշենք, որ, ի տարբերություն պարսկական օրինակների, ապադանային կից կան երկու դահլիճներ և աստիճանավոր աշտարակ¹: Արին Բերդի տարածքից հայտնի մյուս շենքերը 2 Հրո տաճարներն են: Փոքր տաճարը 18 մ x 12 մ չափերի նախասրահին հաջորդող ուղղանկյուն դահլիճ է: Ծածկը փայտաշեն է, պատերը հարթ են, ներսում համապատասխան կրակի խորշով: Մեծ տաճարը 19 մ x 19 մ չափերով կրկնում է փոքր տաճարի հորինվածքը²: Երկու շենքերն էլ իրենց զուգահեռներն ունեն և՛ Հայաստանում, օրինակ՝ Հին Բայազետում, և՛ Հայաստանից դուրս, ինչպես օրինակ՝ Պերսեպոլսում, սիրիական Հաուրանում, Միջագետքի տարածքից՝ Հատրայում, Միջին Ասիայում և այլուր³: Ավելացնենք, որ նշված շինությունները կա-

---

¹ Հայկական ճարտարապետության պատմություն վեց հատորով, հատոր առաջին, հատորի պատասխանատու խմբագիր՝ **Տիրացյան Գ.**, Երևան, 1996, էջ 203-205:

² Անդ, էջ 206-208:

³ Հմմտ. **Beadouin E.E & Pope A.U.**, City plans, A survey of persian art, reprinted in Japan by Sopa Ashiya, 1981, pp. 1391-1410.

ռուցողական առումով ունեն պատային շարվածքի ընդգծված ուրարտական առանձնահատկություններ:

ԱՆԻ-ԿԱՄԱԽ (Քեմահ, նկ. 3). եղել է պատմական Հայաստանի հյուսիսարևմտյան տարածքների՝ Երբեմնի Հայասա-Ազգիի մայրաքաղաքը Ք.ա. XV-XIII դդ.: Ք.ա. IV դարի վերջերից այն դառնում է Փոքր Հայքի ինքնուրույն թագավորության կենտրոնը և Արամազդի ու Անահիտի գլխավոր պաշտամունքային վայրը⁴: Կարևոր ենք համարում նշել, որ վաղ քրիստոնեության շրջանում քաղաքի մեծանուն ավերվել է: 364 թ.-ին պարսից Շապուհ II արքան գրավել և ավերել է բերդը՝ Արտաշիսյանների և Արշակունիների նեկրոպոլիսից հափշտակելով հայոց թագավորների ոսկորները (որոնցում պետք է լինեին նաև Տրդատ III-ի նշխարքները)՝ փորձելով այն տեղափոխել Պարսկաստան⁵: Արդյունքում հայկական զորքերը, կասեցնելով պարսիկներին, վերցնում են նշխարքները, և դրանք վերջին հաշվով հանգրվանում են Ձորափում պահպանված Արշակունիների դամբարանում: Քաղաքի մասին հիշատակվում է նաև բյուզանդա-արաբական ընդհարումների հետ կապված (7-9-րդ դարեր), այնուհետև Մանազկերտի ճակատամարտով 1071 թ. անցնում է սելջուկներին: Բնակավայրը մինչև Հայոց ցեղասպանությունը մնում է հայկական թեմական կենտրոն: Ամրոցը, որ մինչև օրս գոյատևում է համանուն փոքր բնակավայրի հարակցությամբ, գտնվում է Երզնկա (Էրզինջան) քաղաքից հարավ-արևմուտք: Այն ունի երեք դուռ և մի սանդղաձև ելք: Ներսում մնացել են բազմաթիվ շինություններ, այդ թվում նաև՝ վերևում նշված նեկրոպոլ (նկ. 3.1), եկեղեցիների հետքեր և այլն: Ուշագրավ փաստ է, որ Բագրատունյաց Անի քաղաքը կրում է Անիասա կամ Անի-

⁴ Տե՛ս **Կոստանյան Կ.**, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879, էջ 18:

⁵ Տե՛ս Հայկական Վիկիպեդիայի «Անի-Կամախ» տեղանունը. [Hy.wikipedia/wiki/Անի_Կամախ](https://hy.wikipedia/wiki/Անի_Կամախ):

Կամախ անունը⁶: Մյուս հանգամանքն այն է, որ տարածքի Երվանդյան հուշարձաններին վերաբերող տեղեկությունները պետք եղած արտահայտությունը չեն գտել, որքան էլ տարածքի վերաբերյալ եղել են հարցին նվիրված մի քանի միջազգային գիտաժողովներ:

ՎԱՆ-ՏՈՍՊ (նկ. 4): Հիշատակվում է Շապուհ II-ի ավերած Հին Հայաստանի կարևորագույն քաղաքների շարքում⁷: Կարծիք կա, որ Մովսես Խորենացու՝ Վան-Տոսպի նկարագրությունը ոչ միայն վերաբերում է ուրարտական Տուշպային, այլ նաև դրան հաջորդող դարերին⁸: Փաստորեն վերջին շրջանում քաղաքի մերձակայքում հայտնաբերվել են նաև անտիկ դարաշրջանի նյութեր (նկ. 4.1):

ԱՐՄԱՎԻՐ (նկ. 5): Հին Հայաստանի բնակավայրերից առաջինն է, որ հիշատակվում է որպես Երվանդունիների Արարատյան թագավորության մայրաքաղաք (Ք ա. 331-160 թթ.): Մինչև այդ Արմավիրը, Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի 21-20-րդ դարերում հիմնադրվելով Երասխաձորում, Ք.ա. 16-8-րդ դարերում Դաշտային Էթիունի թագավորության Ազա(նի) անունով կենտրոնն էր: Ք.ա. 8-5-րդ դարերում Արմավիրը ընդգրկվել է Վանի թագավորության կազմում՝ կրելով Արգիշտիխինիլի անունը, որ Ք.ա. 4-1-ին դարերում դառնում է Երվանդունիների հայոց Արմավիր մայրաքաղաքը: Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ Արմավիրը գտնվում էր բլրի վրա՝ Երասխ (Արաքս) գետի ափին: Այն գտնվել է մի կողմից այժմյան Արմավիր ու Հայկավան, մյուս կողմից՝ Նոր Արմավիր գյուղերի միջև: Առաջին երկու գյուղերը քաղաքատեղին սահմանափակում են հարավարևելյան, իսկ երրորդը՝

---

⁶ Անդ:

⁷ Տե՛ս **Փաւստոս Բյուզանդացի**, Պատմութիւն հայոց, ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1832, չորրորդ դպրութիւն, գլ. ԾԵ, էջ 172:

⁸ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 210, 211:

հյուսիսային կողմերից⁹: Քաղաքատեղիի ճշգրիտ սահմանները պարզված չեն: Հյուսիսից հարավ ուղղությամբ ընկած ընդարձակ տարածքում ձգվում են մի քանի ժայռաբլուրներ, որոնք կարծես շղթա են կազմում, իսկ նրանցից ամենամեծն ու բարձրը գտնվում է բլրաշղթայի հարավարևելյան կողմում: Համարյա բոլոր ժայռաբլուրների վրա, սկսած հյուսիսայինից, որը կոչվում է Սուրբ Դավիթ, հետագոտողները նկատել են հին կառուցվածքներ, այդ թվում՝ աշտարակավոր պարիսպների մնացորդներ¹⁰: Դաշտավայրի կողմից քաղաքը պաշտպանված էր խոր խրամով: Առաջին հերթին հզոր միջնաբերդով կառուցապատվել է Արմավիրի արևելյան միջնաբերդը, հետո՝ արևմտյանը, և երկուսն իրար հետ կապվել են Դավթի բլրաշարքի վրայով ձգվող գլխավոր փողոցով, որի երկարությունը հասնում է 5 կմ-ի: Քաղաքի անկումից հետո հեղինիստական Արմավիր մայրաքաղաքը հիմնականում ծավալվել է արևելյան բլրի շուրջը: Բնականաբար 5 կմ երկարությամբ պողոտա չէր կարող լինել: Դրանք երկու հարակից ագլոմերացիաներ են, որ հետագայում դրանց միջև եղած ուրարտական կառույցների վրա ձևավորվել է հեղինիստական քաղաքը: Արևելյան ամրոցը ակրոպոլիս է՝ իր մեծիաններով: Այստեղ հյուսիսարևելյան կողմում եղած սոսյաց անտառը հարակցել է դեպի արևելք և հյուսիս զարգացող մեծ ագարակը: Փաստորեն Արմավիրը վարչաարհեստավորական կենտ-

⁹ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ դոկտոր Ստ. Մալխասյանի, «Հայպետհրատ», Երևան 1940, էջ 26:

¹⁰ Արմավիրի մասին տե՛ս **Տեր-Ավետիսյան Ս.**, Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», «Научный сборник», Ереван 1941, էջ 51-64. **Առաքելյան Բ.**, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 4, էջ 157-174: **Հարությունյան Վ.**, Հայկական քաղաքաշինության և ճարտարապետության տեսության ու պատմության հիմնախնդիրներ, էջ 24-30: **Տիրացյան Գ.**, Культура древней Армении, VI в. до н. э.- III в. н. э. (по археологическим данным), Երևան, 1988, 200 էջ: Նույնի՝ Արմավիրի պեղումները (առաջին պեղումների առթիվ), ՊԲՀ, 1980, Թ-2, էջ 23-38 և այլն:

րոն է, որի ագորան, գտնվելով հյուսիս-արևմուտք զարգացող պողոտայի ուղղությամբ, արևմտյան ամրոցի փեշերին ձևավորել է ագորայի հասարակական և պաշտամունքային գոտին: Սա շատ է հիշեցնում հունահելլենիստական սրբատեղիները և՛ բովանդակությամբ, և՛ տեղաբաշխմամբ (տե՛ս Դելֆիի սրբատեղին, Պերգամոսի միջնաբերդը և այլն):

Արմավիրն աչքի է ընկնում քաղաքաշինական ինքնատիպությամբ. ուրարտական ավանդույթներն այստեղ զուգակցվում են հելլենիստականի հետ: Մովսես Խորենացին է վկայում Արմավիրում կառուցված հեթանոսական տաճարների մասին¹¹: Նույնը պետք է ասել սոսյաց անտառի մասին, որտեղ գուշակություններ էին անում ծառերի տերևների սոսափյունով: Ենթադրվում է, որ Արմավիրն անտիկ հատկանիշներով կազմավորվել է Ք.ա. IV-III դդ., հավանաբար՝ 330-ական թվերին՝ Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարտության մատնեց պարսիկներին, և Երվանդ-Օրոնտասը իրեն Աքեմենյան Պարսկաստանից անկախ հայտարարեց ու մայրաքաղաքը Վանից տեղափոխեց Արմավիր: Այստեղ Աքեմենյանների օրոք տեղի էր ունեցել Արմավիր բլրի շրջապատում գտնվող բնակավայրերի համախմբումը¹²:

Արմավիրը որպես հելլենիստական քաղաք բնութագրելու համար հիմք են հանդիսացել տաճարի վրա փորագրված հունարեն արձանագրությունները, որոնցից մեկը Արմավիրի մեծ բլրի հարավային ստորոտում հայտնաբերվել է 1911-ին, իսկ մյուսը՝ 1927-ին¹³: Վերջինը անտեղյակության հետևանքով ոչընչացվել է, առկա է միայն լուսանկարը, որը, հավանաբար, քա-

¹¹ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, էջ 75, 79, 110:

¹² Հայկական ճարտարապետության պատմություն վեց հատորով, հատոր առաջին, էջ 211:

¹³ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հայկական քաղաքաշինության և ճարտարապետության տեսության ու պատմության հիմնախնդիրներ, հոդվածների ժողովածու, կազմեց և հրատարակության նախապատրաստեց՝ **Քերթմենչյան Դ.**, Երևան, 2004, էջ 26, 27:

ղաքի ամրոցի հատակագիծն էր, ինչպես ընդունված էր հելլենիստական քաղաքներում¹⁴:

Արմավիրում կյանքը տևական չի եղել: Ինչպես պատմում է Մովսես Խորենացին, դեռևս Երվանդունիների օրոք, Արաքս գետի հունի փոփոխման պատճառով, ստիպված են եղել Արմավիրից ոչ հեռու Ք.ա. 3-րդ դարում հիմնադրել մի նոր քաղաք՝ Երվանդաշատ անունով¹⁵: Արմավիրի միջնաբերդը նույնպես արևելյան բլրի վրա է: Այն բերդշենատիպ է: Կենտրոնական մասում բակն է, որի արևելյան և արևմտյան կողմերում եղել են պալատն ու մեհենական համալիրը: Մինչդեռ քաղաքային թաղամասերը ձգվում էին բլրից դեպի արևմուտք¹⁶:

Հայաստանում Արմավիրը վաղ հելլենիստական դարաշրջանի արվեստի մեծ կենտրոններից մեկն էր իր հայտնի ագորայով հանդերձ: Դժբախտաբար Սարդարապատի բերդի կառուցման կապակցությամբ, սկսած 1719 թ.-ից քաղաքի հին կառույցները պարսիկ տիրակալների նախաձեռնությամբ օգտագործվել են որպես քարհանք ռազմական ծրագրերի համար: Փաստորեն Արմավիրի թատրոնը գտնվել է արևմտյան բերդի հարավային լանջին¹⁷: Թատրոնի գլխամասում ուղիղ տեղակայված էին Անահիտի տաճարը և դիցամոր արձանը: Տաճարի ճակատային մասում են տեղակայված եղել հնագետների գտած հունարեն արձանագրությունները: Թատերական համալիրի հետ եղել են Արտավազդ Բ արքայի ապարանքն ու երկու գրադարանները, ինչպես նաև Վաղարշակ թագավորի հիմնադրած երբեմնի դիցարանը, որ քանդվել էր Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման տարիներին: Արմավիրի դիցարանում համադրվել են համայն հելլենիստական և հայկական աստված-

¹⁴ Տե՛ս **Тревеп К.В.** Очерки по истории культуры Древней Армении, М.-Л., 1953, с. 115-116.

¹⁵ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 109:

¹⁶ Հայկական ճարտարապետության պատմություն վեց հատորով, հատոր առաջին, էջ 210-213:

¹⁷ **Тревеп К.В.** указ. соч., стр. 148-156.

ները: Դրանցից հատկապես հայտնի են Արեգակի, Լուսնի, Նախնյաց հիշատակի աստվածները: Ինչ վերաբերում է քաղաքի կառուցապատմանը, այն եղել է դարավանդաձև, որտեղ ուրարտական վերօգտագործված շենքերը բազմաթիվ են¹⁸: «Հելլենիստական դարաշրջանում ամրոցի արևմտյան մասում ծնունդ է առել մի փոքր թաղամաս... Ուրարտական շենքերի փլատակների վրա առաջացել են հելլենիստական ժամանակաշրջանի կացարաններ... Նոր Արմավիրի բլրաշարքի արևելյան մասում բացված համալիրի մնացորդները վերաբերում են հելլենիստական դարաշրջանի ագարակին: Այն բաղկացած է բնակելի ու տնտեսական բաժանմունքներից՝ խմբված ներքին բակի շուրջը: Բնակելի սենյակները ջեռուցվել են բուխարիների օգնությամբ, որոնք ունեն իրենց հելլենիստական զուգահեռները: Տնտեսական մասն աչքի է ընկնում հնձաններով... Արմավիրի հելլենիստական դարաշրջանի բնակելի օրինակները միջնաբերդի արևմտյան թաղամասում, ագարակում կարևոր են իրենց հելլենիստական առանձնահատկություններով»¹⁹: Արմավիրում մեծ և հարուստ առանձնատներ են եղել: Երկու ամրոցների միջև ձգվող տարածքում պահպանված 9 մենատներից երկրորդ համարով ներկայացողը 80 քմ մակերեսով բակավոր հորինվածք ունի: Երրորդ տան կենտրոնական մասում երդիկ կա: Իններորդը միջանցքային է: Բերդաքաղաքի կառուցապատումն ընդհանուր առմամբ դարավանդաձև է: Ընդ որում նշելու հանգամանք է, որ ճարտարապետական առումով երկու միջնաբերդերի պալատների հատակագծային հորինվածքը հստակ է: Դրանք ուրարտական և հելլենիստական համադրված առանձնահատկություններ ունեն: Հորինվածքի կենտրոնում պաշտոնական ընդունելությունների բակն է, որի երկու կողմից տնտեսական և պաշտամունքային գոտիներն են: Տվյալ առանձնա-

¹⁸ Հայկական ճարտարապետության պատմություն վեց հատորով, հատոր առաջին, էջ 214, 215:

¹⁹ Անդ, էջ 215:

հատկությունը բնութագրական է նաև Արմավիրի հելլենիստական դարաշրջանի կառուցապատման համար:

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հելլենիստական Հայաստանի քաղաքների մասին փաստացի ամբողջական նյութերը նույնպես սուղ են: Այսօր դրանց մի մասն է Հայաստանի քաղաքական սահմաններից ներս, մյուսները գտնվում են երկրի հարևան տարածքներում:

Ըստ պատմական աղբյուրների՝ Հին Հայաստանում կային ստորև ուսումնասիրվող 20-ից ավելի մեծ և փոքր քաղաքներ, որոնք գտնվել են Հելլենիստական աշխարհի տարանցիկ առևտրի ճանապարհների շարունակությունը կազմող «Արքունական մայրուղու» վրա (նկ. 6): Միջազգային հելլենիստական ճարտարապետության ուշագրավ օրինակներ են հետևյալները:

ԱՐՇԱՄԱՇԱՏ (նկ. 7): Հիմնադրվել է Ք.ա. III դարի կեսերին և եղել է Ծոփքի Արշամ թագավորի աթոռանիստը: Այն գտնվել է Դարեհի՝ արևելքն արևմուտքին կապող «Արքայական ճանապարհի» վրա: Քաղաքը հիմնադրությամբ Հայաստանի առաջին հելլենիստական քաղաքներից է: Ք. ա. II-I դդ. եղել է առևտրի ու արհեստագործության հայտնի կենտրոն: Ք. ա. I դ. ավերվել է, ամայացել: Ըստ Հ.Կիպերտի քարտեզի՝ Արշամաշատը տեղակայված է Ծոփք լճից հյուսիս-արևելք²⁰, Բալուից Խարբերդ տանող ճանապարհին՝ Արածանիի ձախ ափին²¹: Իրականում Արշամաշատը - Արկաթիակերտը - Տիգրանակերտը - Ձյունկերտը - Արզանը - Փինիկը - Ամիդը - Եդեսիան - Աշմուշատը - Արսամեան և այլն, Մեծ Հայքին հարակից երկրների (Կապադոկիա, Կիլիկիա, Սելևկիա ու Մարաստան) սահմանա-

²⁰ **Kiepert H.** Über die Lage der Armenischen Hauptstadt Tigranokerta, Berlin, 1873, տե՛ս գրքին կից քարտեզը:

²¹ **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 72, 73:

գլուխներին տեղաբաշխված պաշտպանական համակարգ է, որ ուրարտական ժառանգորդական բնութագիր ունի: Այն նույն՝ ուրարտական՝ էգալ-ուրու-ամրոց տարածական համակարգով է, որտեղ էգալը Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն է, իսկ ուրուները թվարկված քաղաքներն են իրենց հարակից ամրոցներով, որոնց միջև կան բազմաթիվ ձորապահակ ամրոցներ: Այդ ուրուների թվին են պատկանում նաև Արշամաշատն ու Կարկաթակերտը՝ առանց շփոթելու դրանք Աշմուշատի և Արշամեայի հետ: Այս վայրերը բոլորն էլ իրենց մնացորդներով դեռևս տարածքում գոյատևում են (նկ. 7.1), որոշ դեպքերում նույնիսկ ենթարկվել են ամրակայման միջոցառումների: Ինչ վերաբերում է Արշամաշատին, այն Խարբերդի տարածքում է և ջրամույն է Քաբանի ջրամբարի կառուցման կապակցությամբ²²:

ԱՐԿԱԹԻԱԿԵՐՏ (ԿԱՐԿԱԹԻԱԿԵՐՏ): Նույնպես Ծոփքի աթոռանիստ կենտրոններից էր՝ Ք.ա. 230 թ.: Տեղանքը գտնվում է Արշամաշատից հարավ և արևմուտք՝ Տիգրիսի ափին²³: Համաձայն նոր տեղեկությունների՝ տեղում պահպանվել են բազմաթիվ ավերակներ, որոնք և՛ գետափին են, և՛ գետի մեջ կղզիացած մասերում: Մեծամասշտաբ կառույցներն այսօր անճանաչելի են, դրանց երեսապատող քարերն ամբողջապես պոկված են: Երևում է, որ տեղում պեղումներ չեն կատարվել: Վայրը սահմանվում է Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տարածքում՝ 50 կմ հեռավորության վրա, իմա՝ հյուսիս-արևմուտք:

ԵՐՎԱՆԴԱՇԱՏ (նկ. 8): Հիմնադրվել է Ք.ա. III դ. վերջին Արարատյան դաշտում՝ պատմական Արշարունիք գավառի սահմաններում: Կառուցապատվել է Արմավիր քաղաքի շուրջը Ախուրյան գետի հունի փոփոխման և բնակվելու համար պիտա-

---

²² Ancient Armenian cities as recorded by the Greeks and Romans Link: <https://www.peopleofar.com/2014/01/31/ancient-armenian-cities-as-recorded-by-the-greeks-and-romans/>.

²³ Բնակավայրի պատմության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 160, 161:

նելիությունը կորցնելու հետևանքով: Ներկայիս Երվանդաշատը նշանակվում է նույնանուն բնակավայրի կողքը եղած «Խարաբայի» (ավերակների) տարածքում: Խնդիրն այն է, որ Մ.Խորենացու հաղորդման և տեղում եղած հնությունների միջև բովանդակային տարբերություն կա: Փաստորեն Արմավիր-Երվանդաշատ-Երվանդակերտ բնակավայրերը համեմատաբար մոտ են իրար, և տեղեկություններում հավանական է շփոթի առկայությունը: Հատկապես սա վերաբերում է Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքներին: Առաջինը գտնվում է Արաքսի հարավային ափին, իսկ երկրորդը՝ հյուսիսային: Ներկայիս մի ամրոց գտնվում է ժայռոտ լեռան արևելյան գագաթին, իսկ մի այլ ամրոց կամ որսորդական ապարանք՝ Արաքսի հարավային կողմում: Խնդիրն ավելի բարդանում է այն հանգամանքով, որ տեղում գոյություն ունեն ուշ անտիկ, վաղ քրիստոնեական և զարգացած միջնադարյան հետքեր, որոնք ծավալվում են գետի երկու կողմերում: Վերջին տասնամյակների պեղումների հիման վրա ուշագրավ է այն եզրակացությունը, ըստ որի՝ «2005–2014 թթ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախմբի կողմից աշխատանքներ են իրականացվել ժամանակակից Երվանդաշատ գյուղի մոտակայքում՝ Արաքս գետի ձախ ափին խոյացող բլրի վրա: Պեղվող հուշարձանը հիմնադրվել է մ. թ. ա. III դ. և Երվանդունիների հարստության վերջին ներկայացուցիչ Երվանդ թագավորի որսորդական պալատն է, որը գտնվում է... «Անտառ Ծննդոցի» տարածքում: Արտաշես I-ի ժամանակ պալատը վերածվել է ամրոցի, իսկ մ. թ. ա. I դ. սկզբին՝ բնակելի համալիրի: Հուշարձանի ուսումնասիրությամբ բացահայտվեց, որ Երվանդաշատը տիպաբանորեն նույնանում է ավելի հին՝ աքեմենյան կենտրոնների, այլ ոչ թե հելլենիստական տիպի քաղաքների հետ»²⁴:

²⁴ **Тер-Мартirosов Ф.**, Ервандашат, «Անտառ ծննդոց» հողվածների ժողովածու՝ նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին, Երևան, 2015, էջ 33-54:

Պատմահայր Խորենացու հաղորդմամբ Երվանդը քաղաքն ու միջնաբերդը կառուցել է միակտոր ապառաժ բլրի վրա՝ Ախուրյան և Արաքս գետերի միախառնման հանգույցում: Որպես քաղաքաշինական միջոցառումներ՝ սկզբում բերդն ամրացվել է բարձր պարիսպներով, որոնց ներքին մասում ժայռերը կտրելով գոգաձևությամբ իջեցվել է մինչև բլրածև տեղանքի հատակը՝ գետի մակերևույթին հավասար, այնպես որ գետից ջրերը դրսից (բլրի ստորոտից) հոսեն դեպի ներքին տարածք՝ խմելու ջուր մատակարարելու համար: Պարիսպներն ամրակայվել են շուրջանակի դասավորված աշտարակներով, որոնց մեջ տեղադրվել են պղնձե դռներ և երկաթե սանդուղքներ, դրանց վրա էլ՝ գաղտնի որոգայթներ, որպեսզի դավոդները բռնվեն: Մովսես Խորենացու վկայությամբ. «Պարսպե զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն, յըմպելեաց պատրաստութիւն: Ջմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչև ցդուռնն. և ի նմա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի՝ եթէ ոք գաղտ ելանելով դաւել կամիցի զարքայն»²⁵:

Քաղաքի կառուցապատումը երկմաս հորինվածքով է: Փաստորեն գետից մյուս կողմ ծավալված բերդաքաղաքն ամրոցի հետ կապվել է գետի վրա ձգվող երկաթյա շարժական կամուրջներով: Նշելու հանգամանք է, որ Երվանդաշատի կողքին միաժամանակ կառուցվել է պաշտամունքային փոքր քաղաք, որտեղ տեղափոխվել է քաղաքի դիցարանը և անվանվել Բազարան²⁶:

Քանի որ Երվանդաշատը գտնվում է ներկայիս Ախուրյան գետով բաժանված հայ-թուրքական սահմանային գոտում,

²⁵ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 109, 110:

²⁶ Անդ, էջ 110:

պեղումները պետք եղած ընթացակարգը չունեն: Բայց ինչպես վկայում են Թ.Թորամանյանի կատարած այցելության նկարագրությունները, կառուցապատումն իրականացվել է մոնումենտալ հաստահեղույս պատերով, որոնք ունեցել են երկայնա կապեր: Սա վկայում է այն մասին, որ Երվանդաշատն ունեցել է մեծ չափսի շինություններ²⁷: Քաղաքի կառուցապատման զուգահեռներ կարելի է համարել Երուսաղեմի մերձակա Հերոդիում պալատ-քաղաքը (Ք.ա. 40 թ.)²⁸ և պարսկական անտիկ ժամանակներից դեպի Սասանյան ժամանակաշրջան և միջնադարյան դարեր ժառանգված Թախթ-է-Սոլեյմանը²⁹:

Այժմ հստակեցնելու համար ներկայացված նկարագրությունները, Գուգլ մեպի և տեղում կատարված նկարահանումների համեմատական ուսումնասիրությունները գրեթե անհնարին են և քաղաքի կառուցապատման հստակեցումը թողնվում է պայմանական:

ԵՐՎԱՆԴԱԿԵՐՏ: Կառուցապատվել է Ք.ա. III-II դդ. սահմանագլխին Երվանդունի վերջին թագավորի՝ Երվանդ Դ-ի կողմից: Եղել է թագավորական դաստակերտ և բերդաքաղաք Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արշարունիք գավառում՝ Արաքսի և Ախուրյանի գետախառնուրդի մոտ՝ Արաքսի աջ ափին՝ բլրի վրա՝ Երվանդաշատ քաղաքի դիմաց: Երվանդակերտը ի սկզբբանե եղել է բերդ, սակայն բերդի շուրջը հետագայում բարեկարգ բնակավայր է ձևավորվել, որն էլ վերածվել է բերդաքաղաքի, ապա և արվարձաններ ունեցող քաղաքի:

ԱՐՏԱՇԱՍ (նկ. 9): Հիմնադրման մասին տեղեկություններ պահպանվել են ինչպես օտար (Պլուտարքոս, Ստրաբոն), այն-

²⁷ **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 282-286:

²⁸ **Netzer E.**, The Architecture of Herod, the Great Builder, Baker Academics, Grand Rapids, Michigan, p. 449.

²⁹ **Hans Henning Von Der Osten und Rudolf Naumann, Tacht-i-Suleman**, Vorlaufigen Bericht über die Ausgrabungen 1959. Տե՛ս քաղաքի ներդիր հատակագիծը:

պես էլ հայկական (Մ. Խորենացի) աղբյուրներում³⁰: Այն գտնվում է Երասխ և Մեծամոր գետերի ջրերով պաշտպանված թերակղզու վրա: Բացի բնական պայմաններով պաշտպանվածությունից, Արտաշատն ուներ հզոր պարիսպներ, որոնք Պլուտարքոսին հիմք են տվել Արտաշատն անվանելու «Հայկական Կարթագեն»՝ նկատի ունենալով նաև այն, որ քաղաքի պաշտպանական համակարգի խորհրդատուն եղել է Հաննիբալը³¹: Արտաշատը ծավալվել է հաջորդական 9 բլուրների վրա, որոնցից մեկը Խոր Վիրապն էր: Աշխարհագրականորեն Արտաշատը գտնվում էր Արարատյան դաշտի կենտրոնում, որը վաղնջական ժամանակներից հայտնի էր առատ բերքատվությամբ: Լինելով քարավանային առևտրի կարևոր հանգույց՝ Արքունական (Մետաքսի) պողոտայով կապված էր միջազգային քարավանային ճանապարհների հետ: Պատմական աղբյուրներում հիշատակվում են քաղաքի միայն երեք դարպասները: Դրանցից մեկը գտնվում էր քաղաքի հարավարևմտյան մասում՝ Արաքս գետի վրա ձգված Տափերական կամրջի մոտ: Այդ դարպասից էր սկսվում դեպի Պարսկաստան տանող քարավանային մայրուղին: Մյուս դարպասները գտնվում էին քաղաքի արևելյան պարիսպներում, որոնք բացվում էին Մեծամոր գետի վրա ձգված կամրջի կողմը, որտեղից սկսվում էր դեպի Երվանդաշատ, Արմավիր, հետագայում նաև՝ Վաղարշապատ ու երկրի հյուսիսարևելյան մասերը տանող մայրուղին: Արտաշատի հյուսիսային դարպասը տեղավորված էր առաջին բլրի պարանոցի ու ջրաթմբի վրա, որոնցով քաղաքը պաշտպանվում էր հյուսիսային կողմից: Հավանաբար, այն խանդակի վրա ձգված կամրջով կապված էր այն ճանապարհի հետ, որը տանում էր դեպի 25-30

³⁰ Տե՛ս **Ստրաբոն**, Օտար աղբյուրները հայերի մասին (քաղեց և թարգմանեց՝ Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 57, 59: **Մովսես Խորենացի**, նշվ. աշխ., էջ 176:

³¹ **Պլուտարքոս**, տեքստի թարգմանությունը ըստ Հակոբ Մանանդյանի, տե՛ս քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.Ա, Երևան, 1944, էջ 121:

կմ հեռավորության վրա գտնվող թագավորական ամառանոց՝ Գառնի ամրոցը: Հետագայում՝ Խոսրով Բ Կոտակ թագավորի օրոք, ողջ հարթավայրը ծածկվում է արհեստական անտառներով: Արտաշատի այդ հյուսիսային դարպասից էր սկսվում IV դ. սկզբին հիմնադրված, դեպի Դվին տանող ճանապարհը: Մի քանի հայ պատմիչներ այդ դարպասը կոչել են Դվինի «Դնոյ»: Արտաշատից դուրս եկող գլխավոր ճանապարհների թիվն իրականում ավելին է եղել: Ըստ Պևտինգերյան ճանապարհացույց քարտեզի՝ դրանք հինգն էին, որ նույնպես կարելի է քիչ համարել՝ նկատի ունենալով քաղաքի՝ առանձին պարսպապատ բլուրներից կազմված լինելը: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումների արդյունքները, քաղաքատարածքում եղած պարսպապատ միավորներն ունեն հետևյալ հնագիտական բնութագիրը:

Առաջին բլուրը հյուսիսային կողմում է, այն եռանկյունաձև է, ներսում փողոցները պարիսպներին զուգահեռ են: Այստեղ բացված սենյակներն ու սրահներն ուղղահայաց են պարիսպներին: Աշտարակները գլանաձև են շուրջ 4-5 մ տրամագծով: Ընդհանրապես բլրի պեղումներով հայտնաբերվել են պարսպապատ թաղամասի պաշտպանության համար նախատեսված ռազմական նյութեր:

Երկրորդ բլուրը առաջինի հարավային կողմում է: Տվյալ քաղաքամասը կամ բլուրը կազմված է երկու պարսպապատ տարածքներից: Հարավարևմտյան մասը համեմատաբար մեծ է. մակերեսը շուրջ 500 X 800 մ է: Այստեղ՝ արևմտյան բարձունքի վրա, տեղադրված է 70 մ բարձրությամբ և 100 X 100 մ չափերի քաղաքի ակրոպոլիսը (նկ. 9.1): Ուշագրավ է, որ այս բլուրը հարավային կողմից պարսպապատ փողոցով կապված է երրորդ բլրի հետ: Նույնպիսի մի պարսպապատ փողոց գոյություն ունի հանդիպակաց հյուսիսային կողմում, որ տարածքը կապում է առաջին բլրի հետ: Կարևոր է, որ երկրորդ բլուրը նախորդ մասի հյուսիսային և արևելյան կողմերում ունի ամրոցատակ տարածության նման պարսպապատ մի հատված ևս, որ ընդգծում է

երկրորդ բլրի՝ կենտրոնական կամ պարսպապատ քաղաքի նշանակություն ունենալը:

Երրորդ բլուրը երկրորդ բլրի համար պաշտպանական նշանակության է, որտեղից պարսպապատ մի փողոց ևս դեպի հարավ տանում է ընդարձակ թատրոնաձև մի տարածություն, որ բացվելով դեպի հարավ՝ ընդգրկում է 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ բլուրները, ընդ որում 8-րդ և 6-րդ բլուրներն ամֆիթատրոնաձև տարածության արևելյան և արևմտյան թևերն են, և վերջինը հենց Խոր Վիրապի տարածքն է: Ստացվում է, որ 3-րդ բլուրը դեպի 2-րդ բլուր տանող ամրացված հանգույց է, որ արևմտյան կողմից հսկվում է 4-րդ բլուրով, իսկ արևելյան կողմից՝ 5-րդ բլուրով: Ինչ վերաբերում է նշված բլուրների միջև եղած ընդարձակ հրապարակին, փաստորեն այն Արտաշատի առևտրական գոտին է կամ երբեմնի ագորան:

Հինգերորդ բլուրը կառուցապատված է առանձին շենքերով, որոնց առաջ գոյություն ունի ևս հրապարակաձև մի տարածություն: Ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական գտածոները, այստեղ է եղել Արտաշատի պատմական մաքսատունը³²: Նշենք նաև, որ այս մասի պարիսպներն ունեն ուրարտական կառուցողական բնութագիր:

Վեցերորդ բլուրը 50 մ բարձրությամբ Արտաշատի պաշտամունքային կենտրոնն է եղել: Այստեղ՝ Խոր Վիրապի արևմտյան փեշերին, տեղադրված է եղել քաղաքի նվիրական Անահիտ աստվածուհու տաճարը³³:

7-րդ բլուրն իր հնագիտական տվյալներով արհեստագործական նշանակության է եղել, որ դեպի 4-րդ և 5-րդ բլուրների հետին մասում միասնականորեն խիստ ամրացված է:

---

³² Տե՛ս **Khachatrian Z.D.**, The Archives of Sealings found at Artashat, “Bulletin de correspondance Hellenique”, Supplement 29, Paris, 1996, pp. 365-370, pl.73-76.

³³ **Gyulamiryan H.**, “Artashat, the capital of Kings”, link from June 7, 2015, p. 3-4 of 4 pages.

Ց-րդ բլուրը նույնպես արհեստագործական նշանակության է: Հենց այստեղ են գտնվել քաղաքի պեղված մի քանի ճարտարապետական հուշարձաններ՝ բաղնիքը, թերմերը, հնձանն ու հոնիական տաճարը (նկ. 9.2):

Արտաշատից առանձնապես ուշագրավ են պեղված հետևյալ շենքերը.

Ա. Արտաշատ քաղաքի շինարարության ժամանակ՝ դեռևս Արտաշես Ա-ի օրոք, պաշտպանական կառույցների համակարգի, պալատական և այլ շենքերի հետ կառուցվել են նաև տաճարներ: Դրանց մասին Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկություններից կարելի է կռահել, որ Արտաշատի կառուցման ժամանակ Հայաստանում եղել են երկու տիպի հեթանոսական տաճարներ՝ տեղական, որոնցում դրվում էին հայոց նախնիների աստվածների արձանները, և անտիկ, որոնցում դրվում էին հելլենիստական աստվածների արձանները³⁴: Արտաշատի տաճարների մասին Ագաթանգեղոսը հիշատակում է, որ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո քաղաքի ճանապարհին ավերվում է նաև Տիր-Ապոլլոնի մեհյանը³⁵: Ուշագրավ է Մովսես Խորենացու և Ագաթանգեղոսի միակարծությունը աստվածների արձաններով տաճարների տեղակայման հարցում: Անահիտ-Արտեմիսի տաճարը երկու հեղինակները հիշատակում են որպես Արտաշատում գտնվող, ինչպես նշվեց, Խոր Վիրապի արևմտյան փեշերին, իսկ Տիր-Ապոլլոնինը՝ քաղաքից դուրս՝ Արտաշատի ճանապարհին:

Արտաշատի նորահայտ հեթանոսական տաճարը գտնվել է բաղնիքի հարևանությամբ: Այն Հայաստանի տարածքում պեղումներով բացված հնագույն տաճարն է, որ Գառնիի տաճարից հին է: Տաճարի լայնությունը 22.5 մ է, երկարությունը՝ 30 մ: Օրդերներն ակոսիկներով են (գանելիություններով), ճակտոնի երեք

³⁴ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 122, 123:

³⁵ **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, թարգմ.՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, ճը, 778:

գագաթներին եղել են համապատասխան ձևավորումով ճակտոնազարդեր (ակրոտերիոններ): Նշելի են քիվերի տակ բացված 850 նկարազարդ սասանյան կնքադրոշմները, որոնցով հաստատվում է քաղաքի՝ առևտրի խոշոր կենտրոն լինելը:

Ինչ վերաբերում է քաղաքում եղած արձաններին, բավական է նշել պեղումներով հայտնաբերված՝ 60 սմ բարձրությամբ արձանիկը, որ իր բոլոր մանրամասնություններով անտիկ է, և պատահական չէ, որ անվանվել է արտաշատյան Վեներա:

Բ.Արտաշատը եղել է հայկական հելլենիզմի կարևոր կենտրոն: Այստեղ ծուլված դրամների վրա մակագրությունները հունարեն են: Ըստ հիշատակության՝ քաղաքում եղել է թատրոն: Հայտնի է, որ Տիգրան Բ-ի որդու՝ Արտավազդի գրած ողբերգությունները բեմադրվել են Արտաշատի թատրոնում³⁶: Մնացյալ շենքերից պատմական աղբյուրներում հիշատակվում են նաև Արտաշատի փողերանոցը, նշված մաքսատունը, քաղաքային ավագանուն պատկանող պալատները, 7-րդ և 8-րդ բլուրներում բացված տարբեր արհեստանոցներ, զանազան բնակելի տները և այլն³⁷:

Գ. Բաղնիքները թվով 3-ն են: Երկուսը 2-3-րդ դարերով թվագրվող հռոմեական առանձնահատկություններով փոքր բաղնիքներ են և տիպաբանական տեսակետից ընդհանրություններ ունեն Գառնիի բաղնիքի հետ, մյուսը քաղաքային բաղնիք է, որ բացվել է 2003 թ. պեղումների ընթացքում: Բաղնիքներում ջրամատակարարումը և ջրահեռացումը կատարվել են տեղանքի տարբերության ստեղծումով: Դրանք ունեն հարավային և հարավարևելյան կողմնորոշում, որպեսզի չզրկվեն արևահարությունից:

Պատերի հիմքերն իրականացված են կիսամշակ ոչ խոշոր քարի շարվածքով: Պատերը շարված են մեծ սպիտակ կրաքարի

---

³⁶ Гоян Г. 2000 лет армянского театра, т. 1, Театр Древней Армении, М., 1952 («Первый армянский драматург»), стр. 129-174.

³⁷ Gyulamiryan H., ibid, p. 2.

և տուֆի ուղղանկյուն քարակտորներով, ինչպես նաև թրծված աղյուսի հորիզոնական միջանկյալ շարվածքով: Կապակցող նյութը կրաշաղախն է: Ծածկերը, հավանական է, եղել են թաղակապ և գմբեթաձև: Հատակները պատված են խճապատկերներով: 2014 թ. պեղումների ընթացքում բաղնիքի տարածքում բացվել է խճանկարի բեկոր, որը զուգահեռներ ունի Պոմպեյում և Հերկուլանումում³⁸: Այս տիպի կառույցներից առանձնապես մեծ կերևոյություն ունի 8-րդ թաղամասի հարավ-արևմուտյան տարածքում, 2003 թ. պեղումների ժամանակ, Արաքսի ափին հայտնաբերված թերմը: Այն կազմված է 9 զանազան մեծության սենյակներից: Դահլիճներից երկուսի հատակը հիպոգաուստիկ սյունիկներով բարձրացված է գետնից, որ հայտնի է բազմաթիվ անտիկ նման զուգահեռներից:

Արտաշատի քաղաքատարածքը ծավալվել է հաջորդական 9 բլուրների վրա, ինչպես նաև երկուսը՝ քաղաքի հարավարևելյան կողմում: Այստեղ կենտրոնականը երկրորդ բլուրն է: Փաստորեն բերդաքաղաքը երկրորդ բլուրն է իր ակրոպոլիսով հանդերձ: Այն երկմաս է, ինչպես նաև արևելյան և արևմտյան կողմերից պաշտպանված լինելով Արաքս և Մեծամոր գետերով՝ հյուսիսային և հարավային կողմերից ունեցել է առանձին ամրություններ: Արտաշատի գործարքների մասը, իր ազորայով հանդերձ, ծավալվել է հարավային կողմում, որի շուրջը եղել է հինգերորդ թաղամասի մաքսատունը, մյուս արհեստավորական թաղամասերը և Խոր Վիրապը: Մինչդեռ քաղաք մտնող քարավաններն իջևանել են Խոր Վիրապից հարավ-արևելք գտնվող արվարձաններում:

Արտաշատ քաղաքի անկումը տեղի է ունեցել ստրկատիրական հասարակարգի քայքայման, քաղաքի ընդհանուր տընտեսական անկման, ինչպես նաև Երասխ գետի հունի փոփոխման պատճառով: Արտաշատը գոյատևել է Ք.ա. II դ. (189 թ.) մինչև մ.թ. IV դ. սկիզբ՝ շուրջ 500 տարի:

---

³⁸ Gyulamiryan H., *ibid*, p. 2.

ԶԱՐԻՇԱՏ. եղել է Վանա լճի հյուսիսարևելյան ափերի արքունական քաղաքներից մեկը: Այն, հավանաբար, կապ ունի ներկայիս Արճեշի տարածքում գտնվող Զարնակիի հետ (նկ. 10): Բնակատեղին մեզ է հասել նախաբնակեցված հատակագծային իրավիճակում: Արճեշ քաղաքի հարևանությամբ 270 հա տարածք զբաղեցնող տվյալ վայրը հիշեցնում է հսկա ճամբարային քաղաք, որը մասնագետների ուշադրությունը գրավել է որպես հռոմեական արևելյան ծայրամասային բնակավայր³⁹: Բնականաբար, տվյալ բնակավայրի գոյությունը չի վրիպել նաև հայկական պատմական քաղաքաշինությամբ զբաղվող մասնագետների աչքից, որոնք այն համարում են պատմական Ադիովիտը, որտեղ հիշատակվում է Զարիշատ հայկական անտիկ կենտրոնը⁴⁰:

ԶԱՐԵՀԱՎԱՆ. գտնվել է Երվանդաշատի հարավային կողմում՝ Բագրևանդի շրջակայքում: Քաղաքը Շապուհի ավերածություններից հետո դարձել է վաղմիջնադարյան ժամանակների աննշան գյուղ:

ՆԱԽՃԱՎԱՆ. Հայաստանի հայտնի առևտրական հանգույցներից մեկն է, որը, ավերվելով IV դ. երկրորդ կեսին, միջնադարում վերականգնվել է: Տեղում այսօր կան արքունական ժամանակներին վերագրվող փոքր ստորգետնյա հուշահամալիրի մնացորդներ և անճանաչելի դարձած եռակամարի ավերակներ, որի արտաքին երեսապատումը չկա:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ (նկ. 11): Հիմնադրվել է Ք.ա. 78-ին, երբ Տիգրան Բ-ն, ավարտելով իր նվաճողական ար-

³⁹ Տե՛ս **Burney C. A., Lawson G. R.**, Measured Plans of Urartian Fortresses, Anatolian Studies, 10, p. 177-196. Հմմտ. Warwick Ball, Rome in the East, Routledge, 2002, p. 254-255.

⁴⁰ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինությունը, Լենինգրադ, 1964: **Զարյան Ա.**, Ակնարկներ Հայկական քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1979: **Քերթմենցյան Դ.**, Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների առևտրահասարակական կենտրոնները, Լենինգրադ, 1983:

շավանքները, սկսեց զբաղվել երկրի զարգացմամբ: Բացի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքից, նույնանուն քաղաքներ հիմնադրել է նաև տերության այլ վայրերում՝ Ուտիքում, Նախիջևանում, Արցախում և այլն: Դրանց թիվը տասից ավելի է: Ըստ արքայի մտահղացման՝ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը պետք է լիներ ոչ միայն միջազգային առևտրի և արհեստագործական խոշոր հանգույց, այլև հելլենիստական մշակույթի կարևոր կենտրոն: Հռոմեացի և հույն պատմիչներ Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Ստրաբոնը Տիգրանակերտը հիշատակում են հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսի՝ Հայաստան արշավելու, քաղաքի պաշարման ու գրավման կապակցությամբ⁴¹:

Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի աշխարհագրական վայրը դեռևս հստակորեն սահմանված չէ: Հավանական վարկած է, որ քաղաքի ավերակները գտնվում են Քլեմարիոն (հայերեն Քղիմար) բնակավայրի տարածքում՝ Սիլվանից (Մարտիրոսուպոլիս, Նփրկերտ, Մուֆարգին) ոչ հեռու՝ Դիարբեքիր (պատմական Ամիդ) քաղաքից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևելք՝ Սասնա լեռների հարավային ստորոտին՝ Բաթման-Սու գետի կամրջի հարևանությամբ⁴²: Սա հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձել Թովմաս Սինքլերի կողմից, ով պատմական աշխարհագրության հայտնի մասնագետ է և ունի քառահատոր աշխատություն՝ նվիրված այժմյան Արևելյան Թուրքիայի տարածքին⁴³: Ակնարկվող հետազոտությունը փարիզյան «Հայկական ուսումնասիրություններ» հանդեսում երկու մասով տպագրված հոդված է⁴⁴, որի

⁴¹ Այդ մասին տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Տիգրան Բ և Հռոմը. նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երևան, 1940:

⁴² Տե՛ս Հանրագիտարան, Տիգրանակերտ, <https://www.dasaran.am/apps/wiki/view/id/7623>:

⁴³ **Sinclair T. A.**, Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Vol.s 1, 2, 3, 4 (London: Pindar Press, 1987, 1989, 1989, 1990)

⁴⁴ See **Sinclair Thomas A.**, "The Site of Tigranocerta. I," *Revue des Études Arméniennes* 25 (1994-95): pp. 183-254; idem, "The Site of Tigranocerta. II," *Revue des Études Arméniennes* 26 (1996-97): 51-117.

արդյունքները համապատասխանում են վերոհիշյալ վարկածին, փաստորեն տվյալ հարցը նախօրոք քննարկված էր հեղինակի քառահատորում⁴⁵, նշված հոդվածներն ավելի ուշ կատարված հրատարակություններ են և բովանդակում են հավելյալ տեղեկություն: Այսինքն՝ Տիգրանակերտի տարածքի տեղն ավելի ճշգրտվում է որպես Քլոմարիոնի հետ, որ հայտնի է տեղում եղած պարիսպների տարածքում գոյություն ունեցող ընդարձակ ախոռներով⁴⁶, ինչը համընկնում է Ապպիանոս Ալեքսանդրացու վկայակոչության հետ⁴⁷: Փաստորեն հեղինակը քաղաքատեղի որոշման համար կարևոր նշանակություն է տալիս նաև արքունական պողոտայի մանրամասնությունները հետազոտելուն և այլն:

Այսպես թե այնպես, ակնհայտ է, որ Տիգրանակերտի և իր ժամանակի հայկական բնակավայրերի կառուցապատման մասին տեղեկությունները մակերեսային են և նույն բովանդակությամբ կրկնվում են բազմաթիվ հեղինակների մոտ: Դրանցից առանձնացվում են վերջին տասնամյակների մի քանի հրատարակություններ⁴⁸, այդ թվում և Թ.Սինքլերի նշված աշխատու-

---

⁴⁵ Sinclair T. A. (1989-12-31). Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey, Volume III. Pindar Press. pp. 378-385:

⁴⁶ Անդ, էջ 381:

⁴⁷ **Ապպիանոսը** հայտնում է, որ Տիգրանակերտն ունեցել է 50 կանգուն բարձրությամբ պարիսպներ, որոնք այնքան լայն էին, որ դրանց մեջ շինել էին ձիերի ախոռներ, պահեստներ և այլն: Տե՛ս “The history of Appian of Alexandria, in two parts. National Trust Images. National Trust Collections Registered Charity No. 205846, <http://www.nationaltrustcollections.org.uk/results?Maker=Appianus+of+Alexandria+%2895-c.165%29>.

⁴⁸ Այդ հրատարակություններից են՝ **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները (Link <http://armenianhouse.org/index-am.html>), **Հակոբյան Հ.**, Երևան, 2005: **Հայաստանի և հարակից երկրների տեղանունների բառարան**, հինգ հատորով, **Հայկական ճարտարապետության պատմություն վեց հատորով**, հատոր Ա, պատ. խմբագիր՝ **Գ. Տիրացյան**, Երևան, 1996: **Արցախի Տիգրանակերտի պեղումներն ու դրա հետ կապված հրատարակությունները** և այլն: Այս շարքում պետք է դասել վերջին տասնամյա-

թյունը: Այնուամենայնիվ հարցն էությանը չի փոխվում, քանի որ դեռևս բացակայում են ենթադրված տարածքների կոնկրետ հնագիտական տվյալները:

Տիգրանակերտը՝ որպես Հայաստանի 5-րդ մայրաքաղաք, հիմնադրվել է Ք.ա. 78 թ. և ավերվել է Լուկուլլոսի կողմից Ք.ա. 69 թ.: Ք.ա. 55 թվականին՝ Տիգրան Մեծի վախճանից հետո, Տիգրանակերտը դադարել է Հայաստանի մայրաքաղաքը լինելուց: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այն չի դադարել գոյատևել ու նույնիսկ վերածել է՝ դառնալով երկրի կարևոր ամրություններից մեկը: Ըստ Հայկ Հակոբյանի հոդվածի տվյալների՝ քաղաքի կարևորագույն տարեգրական իրադարձությունները հետևյալներն են⁴⁹: Առաջինը պետք է նշել Հայաստանի հռչակավոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի՝ Պոմպեոսի հետ մ.թ.ա. 65 թ. կնքած հաշտությունը: Մյուսը՝ Դոմիցիոս Կորբուլոնի՝ 60 թ. Հայաստան կատարած արշավանքի ընթացքում նշվող Տիգրանակերտի կատաղի դիմադրությունը: Կարևոր է նույնպես Շապուհ Բ-ի կողմից 4-րդ դարում արձանագրված այն վկայությունը, որ. «...զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ որ էր ի գավառին Աղձնեաց յիշխանութեան բդեշխին. քառասուն հազար երդ զայն նոյն հետայն ի գերութին խաղացուցին»⁵⁰: Ուշ Անտիկ դարաշրջանի և վաղ միջնադարի սահմանագլխին է վերաբերում Տիգրանակերտի հունարեն ընդարձակ վիմագիր արձանագրությունը, որի քարերի մի մասը հետագա վերակառուցումների ժամանակ անկանոն դասավորությամբ հայտնվել էր պարսպի շարվածքի զանազան տողերում: Օրինակ, 1560 թ. Տիգրանակերտի ավերակներն այցելած պորտուգալացի ճանապարհորդ Անտոնիո Տենրեյրոն տեսել էր այդ արձանագրու-

---

կում ծավալված **Բարև էրզիր հաղորդաշարի**՝ Տիգրանակերտին նվիրված հաղորդումը և այլն:

⁴⁹ Հակոբյան Հ., Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, ՊԲՀ, 2007, Թ-3, էջ 21, 22:

⁵⁰ Փաստոսի **Բիզանդացոյ** Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, Չորրորդ դպրութիւն, գլուխ ԻԴ, էջ 219:

թյունը քաղաքային կամարադարպասի ներքին մակերեսին⁵¹: Քաղաքի արձանագրությունները փաստագրող Կ.Ֆ.Լեման-Հաուպտը 1889-1899 թթ. վկայում է այդ արձանագրության՝ հին դարպասի վրա լինելու մասին: Նույն արձանագրության մասին 1859 թ. նշում է նաև Ջ. Թեյլորը: Ըստ նրա՝ խնդրո առարկա արձանագրությունն իր որոշ հատվածներով գտնվել է դեպի քաղաք տանող հյուսիսային դարպասի կամարակապ անցումներից մեկի ներքնամասում,⁵²:

Կարևոր են Ջ. Թեյլորի նշված աշխատությանը կից ներկայացված և մեր կողմից ուսումնասիրված⁵³, Հ. Կիպերտի՝ Արածանիի տարածքի քարտեզը (նկ. 11.1) և դրան կից Արզան (Արածանի) անունը կրող քաղաքի հատակագիծը: Բնականաբար Արածանիի կենտրոնը հենց Աղձնիքի Տիգրանակերտն է, որ զուգահեռ ուսումնասիրություններով, ինչպես Թ.Սինքլերի՝ վերևում նշված հոդվածներում, նույնացվում է Տիգրանակերտի հետ: Մանավանդ որ քաղաքի մակերեսը համարժեք է Արտաշատ մայրաքաղաքի, ինչպես նաև հելլենիստական պրիենտի, Տիգրանի կողմից նախասիրված Անտիոքի և այլ հռոմեական բազմաթիվ ճամբարային քաղաքների հետ, բնականաբար նշված փաստը միանգամայն համոզիչ է և առիթ է տալիս ենթադրելու, որ այդ հատակագիծը հենց Տիգրանակերտինն է: Ընդգծելու հանգամանք է նաև այն, որ և՛ Արտաշատի, և՛ Տիգրանակերտի բնակավայրերի փնջավորման մեջ նկատելի է ուրարտական բերդաքաղաքների տարածքային սխեմայի առ-

⁵¹ Հակոբյան Հ., Հին Հայաստանի..., էջ 22:

⁵² Taylor J., Travels in Kurdistan. – Journal of Royal Geographic Society, 1865, p. 24.

⁵³ Տե՛ս Հին Հայաստանի քաղաքների հորինվածքային դասակարգման հարցի շուրջ, Հուշարձան, տարեգիրք, Դ-Ե, 2008, էջ 43-53, ինչպես նաև՝ **Քերթմենջյան Դ.**, Հին Հայաստանի քաղաքների հորինվածքային դասակարգման հարցի շուրջ, «Տիգրան Մեծ», Տիգրան Մեծի գահակալության 2100-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (2005), Երևան, 2011, էջ 221-226:

կայությունը, փաստորեն դրանք ուրարտական էգալի (կենտրոնական ամրոցի) և ուրուների (շրջակա պաշտպանական բերդերի) փնջավորման սկզբունքով են⁵⁴: Ավելին, նշված զուգահեռների մեջ Տիգրանակերտին բնորոշ են նաև միջագետքյան առանձնահատկությունները, նկատի ունենք բերդաքաղաքի կանոնավոր երկրաչափական ձևը, ինչպիսիք են Խորասբադն, Տուրշարուկին ու Բաբելոնը և այլն:

Ընդունելով, որ Ջ. Թեյլորի հատակագիծը Տիգրանակերտի սխեմատիկ հատակագիծն է, վերլուծենք այն: Քաղաքի տարածքը շուրջ 150 հա է: Հյուսիսարևմտյան կողմով անցնում է ուշ շրջանի անվանումով Խուզեց-Սու լայնահուն գետը: Նրա ձախ ափին կախված է ամրոցը: Այն, բերդաքաղաքի հետ միասնական պարիսպներով պատված լինելով, միաժամանակ տեղադրված է մի քանի հարյուր մետր հեռու: Սա միանգամայն հելլենիստական քաղաքաշինական սկզբունք է: Բերդաքաղաքն ուղղանկյուն է, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ՝ շուրջ 1 կմ, իսկ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ՝ 2 կմ-ից ավելի: Եթե համարենք, որ ամրոցը բերդաքաղաքի հյուսիսային կողմում է, ապա ուղղանկյան մյուս կողմերի մեջտեղի հատվածներում քաղաքի դարպասներն են, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր շարժական կամուրջը: Քաղաքի հյուսիսարևմտյան անկյունում կա մի այլ դարպաս ևս, որ դեպի ներս, ինչպես ընդունված է հելլենիստական քաղաքներում, աղբյուրներ են: Իսկ դարպասի մոտ ցույց է տրված մի բլուր: Բերդաքաղաքը ողջ պարագծով մեկ ունի խանդակ, որ ամրոցատակի արևելյան և արևմտյան կողմերից միանում է գետի հետ՝ ցույց տալով երբեմնի փականների առկայությունը: Թեկուզ մոտավոր, այնուամենայնիվ բերդաքաղաքի հատակագիծը քվադրանտային է, դրանում կան դեկումանուսի և սյունազարդ փողոցի՝ Քարդումի կանոնիկ տեղադրությամբ հետքերը: Քաղաքին կի՞ց, թե՞ ներսում եղել է Տիգրան Մեծի

---

⁵⁴ Հմմտ. Հայկական ճարտարապետության պատմություն վեց հատորով, հատոր առաջին, էջ 92-94:

բարեկարգ պալատը՝ որսի համար նախատեսվող ընդարձակ անտառային տարածքներով, մի հանգամանք, որ կրկնվում է և՛ Երվանդաշատի Ծննդոց անտառում, և՛ Արտաշատում, և՛ Արտամետում, և՛ Դվինում և այլն:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել, որ Ջ. Թեյլորի կողմից ներկայացված քաղաքը ամենայն հավանականությամբ Տիգրանակերտի հատակագիծն է, որի համար ընդունելի պետք է համարել Մուֆարգին-Բատման Սու-ի, ինչպես նաև Սիլվան-Մարտիրոսուպոլսի վայրը: Ներկայիս Սիլվանի քաղաքի կենտրոնը միահյուսված է հին քաղաքի պաշտպանական ցանցի մեջ, որ դժվարացնում է տեղում հնագիտական հետախուզությունների իրականացումը: Փաստորեն Տիգրանակերտը 4-րդ դարում, ավերվելով Շապուհ Բ-ի կողմից, վերածվել էր ավանի⁵⁵: Հենց այդ պատճառով էլ այն պաշտպանական առումով այնքան էր թուլացել, որ բյուզանդացի կայսրերի՝ Անաստասիոսի և Հուստինիանոսի կողմից անհրաժեշտ էր հիմնովին վերակառուցողական միջամտություն կատարել: Սա է, որ նկարագրվում է Պրոկոպիոսի կողմից և մանրամասնությամբ բերվել է Նիկողայոս Ադոնցի աշխատությունում⁵⁶: Վերոհիշյալ փաստերի օգտին են խոսում նաև պարսիկ ճանապարհորդ Նասիրի Խոսրոյի՝ 1046 թ. Մուֆարգինի նկարագրության տվյալները⁵⁷, ինչպես նաև արաբ աշխարհագիր Յակուտ էլ Համուփի (13-րդ դար) նույն վայրի, բայց այս անգամ Մարտիրոսուպոլիս անվամբ բնակավայրի նկարագրությունը⁵⁸: Առանց խորանալու Յակուտի նկարագրության մեջ՝ միայն նշենք, որ աշխարհագիրը նշում է քաղաքային 8 դարպասներ, որոնցից մեկը նաև Արածանիի դուռն էր: Երկու նկարագրություններն էլ ըստ էության հավաստում են

⁵⁵ **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, էջ 262:

⁵⁶ **Ադոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 164:

⁵⁷ **Насир-и-Хосроу**, Сафарнаме, М.-Л., 1933, стр. 40.

⁵⁸ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց՝ **Նալբանդյան Հ.**, Երևան, 1965, էջ 112-116:

այն փաստը, որ Մուֆարգին-Մարտիրոսուպուլիսը Տիգրանակերտի շուրջը եղած պաշտպանական բնակավայրերից է: Փաստորեն Տիգրանակերտը 13-րդ դարից հետո ամբողջապես լքվել է, և նրա ավերակները նշմարելի են Մուֆարգին-Մարտիրոսուպուլիս քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Քղիմար փոքր բնակավայրի տեղում: Ինչպես նաև քաղաքի հատակագծային տվյալները պահպանվել են Ջ.Թեյլորի կողմից արված մոտավոր չափագրության մեջ: Իսկ Մուֆարգինի և Մարտիրոսուպուլի տվյալները շարունակվել են Սիլվանում, ինչպես որ տեղեկացնում է Կիրակոս Գանձակեցին, որ դրանք նույն բնակավայրն են⁵⁹ տարբեր ժամանակների անվանումով:

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ (նկ. 12): Արցախի Մարտակերտի շրջանի հարավ-արևելքում՝ Խաչեն գետի աջ ափին է: Գտնվելով Սյունիքից Վրաստան տանող միջազգային առևտրական ճանապարհի վրա՝ Արքայական ճանապարհով կապված էր նաև Արմավիրի, Արտաշատի, մայրաքաղաք Տիգրանակերտի և Տիգրան Բ-ի տերության այլ օղակների հետ: Արցախի Տիգրանակերտը շրջակա հարթավայրի վրա ունեցած գերիշխող դիրքի, ինչպես նաև թիկունքից Արցախյան լեռնաշղթայով պաշտպանված լինելու շնորհիվ միշտ էլ դժվարամատչելի է եղել թշնամու հարձակումների ժամանակ: Իրականում Արցախի Տիգրանակերտը Տիգրան Մեծի կողմից կառուցապատված և իր անունը կրող մեկ տասնյակի հասնող բնակավայրերից մեկն է, որ հիմնադրվել է մ.թ.ա. 1-ին դարում: Բնակավայրի տարածությունը 70 հա է, որ բովանդակում է անտիկ, վաղ քրիստոնեական և միջնադարյան ժամանակաշրջաններին պատկանող հուշարձաններ: Այստեղ պեղումները սկսվել են 2005 թ. և անընդմեջ շարունակվում են մինչև օրս: Այսինքն՝ բազմաթիվ հարցերի պատասխաններն ընթացքի մեջ են: Արշավախմբի ղեկավարն է պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Համլետ Պետրոսյանը:

⁵⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երևան, 1961, էջ 128:

Քաղաքի մասին հիշատակում են Սեբեոսը և Մովսես Կաղանկատվացին:

Այստեղ կատարվող պեղումների արդյունքները կարելի է հաստատագրել ըստ հետևյալի.

ա. 2005 թ. պեղումներ, որոնց ընթացքում ճշգրտվել է Արցախի Տիգրանակերտի կոնկրետ տեղադրությունը⁶⁰:

բ. 2006-2007 թթ. պեղումներ, որոնց ընթացքում դուրս է բերվել միջնաբերդի «ծիծեռնակապոչ շարվածքով պարիսպը» (նկ. 12.1):

գ. 2008 թ. պեղումներ, որոնց ընթացքում բացվել է բերդաքաղաքը իր հյուսիսային պարսպով, ամրացված թաղամասերի հատվածով, կենտրոնական թաղամասով ու դամբարանադաշտով և աղբյուրի հատվածով:

դ. 2009 թ.-ից մինչև օրս վերևում նշված քաղաքամասերը պեղումներով աստիճանաբար ընդարձակվում և մանրամասնվում են: Փաստորեն սկսելով սահմանափակ տարածքից՝ այսօր, ի պատիվ արշավախմբի մասնակիցների, Արցախի Տիգրանակերտը դարձավ հայկական մշակույթի ակտուալ և մնայուն պատմական հնավայրերից մեկը:

Տեղագրական պայմանները ելակետ են եղել Տիգրանակերտի քաղաքաշինական կառուցվածքի ձևավորման համար: Այն կազմված է բարձունքը զբաղեցնող ամրոցից, Վանքասար լեռան հարավարևելյան լանջին ծավալվող բերդաքաղաքի բնակելի թաղամասերից և լեռան ստորոտում՝ հարթավայրի վրա, կառուցապատված քաղաքատարածքից: Սա բաղկացած է Խաչենագետի ճյուղավորումից առաջացած երեք մասերից: Մեջտեղում կենտրոնական թաղամասն է, դեպի արևմուտք՝ գետի աջ վտակից մյուս կողմ, 5-8-րդ դարերի քրիստոնեական դամբարանադաշտն է, իսկ դեպի արևելք՝ գետի աջ վտակից մյուս կողմ, 18-րդ դարի ապարանքն է՝ հարակից ջրի ակերով: Քաղաքի մերձակայքում բացվել են պաշտամունքային – քաղաքային

⁶⁰ <http://www.tigranakert.am/excavations/?id=6>:

համալիրը (նկ.12.2), նրա ստորոտով անցնող ժայռափոր ջրանցքը, Իսաչենագետի ձախ ափին գտնվող վաղմիջնադարյան ամրոցը և այլն:

Արցախի Տիգրանակերտի միջնաբերդի վայրը ամբողջապես ժայռակերտ բնակեցման տարածք է, տեղում կան ժայռափոր կառույցներ, ինչպիսիք են հայկական հնադարյան գանազան հուշարձանները, որոնցից նշենք Աշտարակի մերձակա Ագարակը: Միջնաբերդի մասին արշավախմբի ղեկավարը նշում է, որ այն կառուցվել է Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատության համապատասխան⁶¹: Միջնաբերդն իր կառույցներով հիմնականում բացվել է 2006-2008 թթ. պեղումներով: Ընդ որում տարածքի գագաթային մասում իրականացված պեղումները ցույց են տալիս, որ 12-13-րդ դարերում այս հատվածը վեր էր ածվել խիտ բնակեցված թաղամասի: Պարիսպն այլևս կորցրել էր իր պաշտպանական գործառույթը: Թե ինչպիսի կառուցապատում ուներ Միջնաբերդն ավելի վաղ և ի մասնավորի Տիգրան Մեծի ժամանակ, ցույց կտան հետագա պեղումները:

Արցախի Տիգրանակերտի «ամրոցը» ըստ էության նկատի ունի քաղաքի պարսպապատ ենթամասը: Ինչպես հայկական անտիկ ժառանգության մյուս օրինակները, միջնադարում այն միջնաբերդի վերածված ամրոցի անմիջական շարունակությունն է կազմում: Քաղաքամասը երկու ճյուղերով ձգվում է դեպի արևելք՝ «Արքայական աղբյուրները»: Արշավախմբի ղեկավարի մեկնաբանությամբ պեղումներն իրականացնողների համար սկզբում հասկանալի չէր, թե այդ աղբյուրների մերձակայքում ինչ պետք է լիներ, բայց հետագա պեղումները բացահայտեցին, որ Արքայական աղբյուրներն ինչ-որ առումներով ներառված են եղել ամրոցի պաշտպանական համակարգի մեջ, և եթե չլինեին այդ աղբյուրները, ապա ամրոցը հաստատապես այդ վայրում չէր կառուցվի⁶²: Բնականաբար այստեղ տեղին է

⁶¹ news.am/arm/news/388211.html:

⁶² <https://168.am/2015/09/02/532244.html>

նշել, որ իրապես բերդաքաղաքի դարպասների և արվարձանների դարպասի հանգույցում միշտ էլ ընդունված է եղել կառուցել «Քաստել»-ներ ... (տե՛ս նաև Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը):

Արցախի Տիգրանակերտի քաղաքաշինական հորինվածքի մասին ուշագրավ է արշավախմբի ղեկավարի հետևյալ տեղեկությունը, որ (քաղաքի ամրացված) թաղամասի յուրահատկությունն այն է, որ այնտեղ բոլոր պատերն ուղիղ են և հաստվում են ուղիղ անկյան տակ: Դա անտիկ աշխարհում մշակված, դեռևս Հունաստանից եկող համակարգ է, այսինքն՝ իրական քաղաքը պետք է ունենա միայն ուղիղ փողոցներ (նկ. 12.3), ուղիղ պատեր, և այդ պատերը պետք է անպայման հաստվեն ուղիղ անկյան տակ: Հայկական ավանդույթներում, սկսած անտիկ դարաշրջանից մինչև մեր օրերը, մենք նման կառուցվածքով քաղաքներ ունեցել ենք: Դրա ամենադասական օրինակը Գորիս քաղաքն է, որը կառուցվել է ֆրանսիացի ճարտարապետների նախագծով: Այսինքն՝ այն քաղաքակրթական շարժը, որ երևան է բերում Տիգրանակերտը, ուղղակի ուշագրավ է⁶³: Փաստորեն հեղինակը նկատի ունի, որ անտիկ քաղաքը կառուցապատված էր կանոնավոր հատակագծմամբ, որ անտիկ և հելլենիստական քաղաքաշինության էական բնութագրերից էր:

Բերդաքաղաքի կամ պարսպապատ քաղաքի վերաբերյալ առայժմ հայտնի են պեղման ընթացքում եղած հյուսիսային պարիսպները: Սա «ամրացված թաղամաս» անվանումով բերդաքաղաքի այն հատվածն է, որ սկսվել էր պեղվել 2006-2008 թթ.: Այստեղ պեղումների ամենամեծ հաջողությունն ավելի քան 9 մետր տրամագծով շրջանաձև աշտարակի հայտնաբերումն էր, որի պատերը կերտված են սրբատաշ ու ծիծեռնակապոչ միացումներով կվադրերի օգնությամբ, պահպանվել են մինչև հինգ շարք բարձրությամբ: Պեղումներով բացված պատի երկարությունը մոտ 60 մետր է: Առկա չափերով այն իր ժամանակի պեղված ամենամեծ պատերից մեկն է Անդրկովկասում: Ինչպես

---

⁶³ Նույն տեղում:

ասվում է պեղումների հաշվետու զեկուցագրում. «Զարմացնում են միջոցառման վիթխարիությունը, հորինվածքի ճկունությունն ու քարի մշակման ու շարվածքի տեխնիկական բազմազանությունն ու կատարելությունը: Կասկածից դուրս է, որ միայն արքայական ուժն ու բարձր կազմակերպվածությունը կարող էին գրավականը լինել ժամանակի բարձր տեխնիկական մտքի ու վարպետության նման լայնամասշտաբ համադրման ու իրագործման»⁶⁴: Փաստորեն 2006-2008 թթ. պեղումներով Արցախի Տիգրանակերտն արդեն համարյա ամբողջությամբ ուրվագծվել էր իր ամրացված թաղամասի հարավային պարսպապատի ժայռափոր հիմքերով հանդերձ, որ ձգվում է 450 մ երկարությամբ, որից բացվել էր դեռևս 320 մետր՝ զբաղեցնելով միջին հաշվով շուրջ 2500 մ²: Ամրացված թաղամասում շինությունները տեղադրված են եղել մի քանի դարավանդների վրա: Պեղումներով բացվել է այդ դարավանդներից մեկի հենապատը՝ ավելի քան 60 մետր երկարությամբ և այլն: Վստահաբար կարելի է շեշտել, որ բերդաքաղաքի պարիսպներն ուրարտական առանձնահատկություններով են: Այն ունի հատակագծային դյուրաթեք՝ ռելիեֆին հարմարվող ուրվագիծ, որ կազմված է պարիսպների առանձին հատվածներից, որոնք համադրվել են մեծադիր բոլորակ և ուղղանկյուն հատակագծային լուծումներ ունեցող աշտարակներով:

Բոլորակ աշտարակներն ունեն 9 մ տրամագիծ, դրանք իրար միացնող պարիսպների երկարությունը տատանվում է 15-19 մ-ի միջև, որոնցով իրականացվել են 2-5 մ-ի միջև տատանվող թեքումներ: Պարիսպների կառուցման մեջ օգտագործված չափման միավորը հիմնականում 50 սմ-ի սահմաններում է: Այն մոտավորապես հավասար է կանգունին՝ 52 սմ, որը լայնորեն տարածում ունի ինչպես ուրարտական ճարտարապետության, այնպես էլ Առաջավոր Ասիայի երկրների հելլենիստական ճարտարապետության մեջ: Տիգրանակերտի պաշտպանական հա-

⁶⁴ <http://www.tigranakert.am/excavations/>.

մակարգի նկատելի առանձնահատկությունն այն է, որ պարիսպներն ու աշտարակներն ունեն վերծիգ համաչափությամբ՝ սպիտակ կրաքարից իրականացված հիմքեր, որից հետո դրանք կառուցվել են հում աղյուսով: Պետք է ասել, որ Արցախի Տիգրանակերտում կառուցապատումն իրականացվել է հելլենիստական նորագույն տեխնիկայով, քարի վարպետ մշակման և բնական ժայռի լիարժեք օգտագործման պայմաններում: Պատերը շարված են չոր՝ ծիծեռնակապոչ կապման եղանակով: Կրաշաղախը, որի մեջ բացակայում է ավազը, միայն բացվածքները լցնելու դեր է կատարել: Ավազի բացակայության պատճառով այդ շաղախն ամուր չէ և շաղկապում չի ապահովում: Պատի հիմնական կրող զանգվածը դարձյալ քարն է: Քարերն ունեն շփման մակերեսների կատարյալ տաշվածք, դրսի երեսների բարձիկատեսք (ռուստիկ) մշակում ու վարպետորեն արված եզրակոսներ (քարերի արտաքին եզրերի սրբատաշ մշակումներ) և իրար միացված են ծիծեռնակապոչ կապերով: Այս տեխնիկան լայնորեն տարածված է Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Արարատյան դաշտում: Արցախում այն հանդիպում է առաջին անգամ Տիգրանակերտում⁶⁵:

«Կենտրոնական թաղամասը» իր առաջին իսկ արդյունքներով քրիստոնեական բովանդակություն ունի: Այստեղ 2006-2008 թվերի պեղումներով բացվել է 5-6-րդ դարերի բազիլիկա, որն իր տիպաբանական տվյալներով միանգամայն հարստացնում է հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետությունը: Վաղքրիստոնեական միանավ բազիլիկան բացվել է ավելի քան 21 մետր երկարությամբ: Սրբատաշ խոշոր բլոկներով ու կրաշաղախով իրականացված այս կառույցն ունեցել է զույգ հարավային ու հյուսիսային շքեղ շքամուտքեր, ատամնազարդ քիվ: Միանավ այս սրահը Անդրկովկասի համանման կառույցների մեջ աչ-

---

⁶⁵ Տեղեկությունները քաղվել են **Լ. Կիրակոսյանի** «Խաչենահովտի հուշարձանների ճարտարապետությունը» վերնագրով դոկտորական ատենախոսության սեղմագրից, Երևան, 2019:

քի է ընկնում իր մեծ չափերով, իդեալական սրբատաշ պատերով ու սալահատակով, ճարտարապետական հարուստ դեկորով: Այստեղ եղած «վաղքրիստոնեական հրապարակը» ներառում է երկու եկեղեցի, ստորգետնյա դամբարան, հուշակոթողի մնացորդներ, ընդարձակ գերեզմանաբակ և այլն: Փաստորեն այս բոլորը վկայում են, որ 5-7-րդ դարերում Տիգրանակերտը շատ խոշոր բնակավայր էր, և հրապարակը շատ մեծ տարածություն է զբաղեցրել⁶⁶:

Վաղքրիստոնեական դամբարանադաշտում պեղումները երևան բերեցին կանոնավոր շարքերով տեղադրված թաղումներ, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս զուգահեռ ուսումնասիրությունները, իրենց կառուցվածքով և թաղման ծեսով նույնական են Ստեփանակերտի արվարձան Արմենավանի դամբարանադաշտի հետ: Այստեղ կատարվող պեղումների հաջողություններից մեկն էլ այս դամբարանադաշտի տարածքի մի բարձունքի վրա հայտնաբերված թևավոր խաչերի և խաչակալի քանդակազարդ մասերն են և այլն⁶⁷:

Այսպիսով, Արցախի Տիգրանակերտը մեկ միասնական մտահղացմամբ կառուցապատված հելլենիստական դիմագծով, կանաչի մեջ թաղված սպիտակ ու մեծ քաղաք էր, որ շարունակաբար գոյություն է ունեցել անտիկ, վաղքրիստոնեական և միջնադարյան ժամանակաշրջաններում՝ հասնելով մինչև նոր շրջանի սկիզբ: Միջնաբերդը (ամրոցը) ըստ էության հելլենիստական քաղաքների նմանությամբ հիմնադրվել է բնակավայրից որոշ հեռավորության վրա: Բերդաքաղաքը, փռված լինելով լեռան լանջին, ուրվագծով դարավանդաձև է, որտեղ պարիսպների առանձին հատվածներն իրար հետ կապվել են կլոր և քառանկյուն աշտարակներով, ինչպես նաև աստիճաններով ու ժայռափոր ջրանցքներով: Վաղքրիստոնեական ժամանակաշրջանում միջնաբերդից մինչև բերդաքաղաք եղած տարածքը

⁶⁶ <https://mediamax.am/am/news/special-report/18662/>.

⁶⁷ <http://www.tigranakert.am/city/>.

կառուցապատվել է ըստ ֆեոդալական բնակավայրերի ձևավորման առանձնահատկությունների, ինչպես նաև 5-8-րդ դարերում ընդլայնվել է բերդաքաղաքի շարունակության վրա: Տվյալ զարգացումն իր ակտիվ ժամանակաշրջանն է ունենում Խաչենի իշխանության 12-13-րդ դարերում:

Սա, լինելով բնակավայրերի զարգացման հայկական առանձնահատկություն, ընդգծված է նաև Տիգրանակերտի պեղումներով բացված համակառույցների և շենքերի շինարվեստում:

ՄՇՈՒՐՆ ԿԱՍ ՄՇՈՒՐՔ. Արածանիի տարածքի կարևոր անտիկ կենտրոններից էր, հատկապես ակտիվ է եղել I-II դդ.: Տարդ հնագիտական տվյալները բացակայում են:

ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ. վաղմիջնադարյան Հայաստանի՝ IV դ. առաջին կեսի կարևոր կենտրոններից մեկն է: Գոյություն ունենալով անտիկ դարերում՝ իր նշանակությունը չի կորցրել: Ենթադրվում է, որ հիշատակվող Տիգրանակերտներից երրորդն է և կոչվել է նաև Գարդմանքի Տիգրանակերտ:

ԵՐԻՉԱ ԱՎԱՆ (միջնադարյան Երզնկա, այժմ՝ Էրզինջան, նկ. 13): Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Անտիկ Հայաստանում ճանաչվել է նաև Անահտական՝ որպես Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի կարևորագույն կենտրոններից մեկը: Անահիտի տաճարի ավերակները ցարդ պահպանվել են Ոսկե բլուր (Ալթըն թեփե) ուրարտական սրբավայրի տարածքում⁶⁸, որը ցույց է տալիս քաղաքի անցումային զարգացումը Ուրարտուից դեպի հելլենիստական դարեր: Նշելու հանգամանք է, որ Բրիտանական թանգարանի՝ Անահիտի հայտնի դիմաքանդակը Երիզայից է⁶⁹: Թեկուզ քաղաքի հատակագիծն ու կառուցվածքը ուշմիջնադարյան տվյալներով հայտնի են, այնուամենայնիվ,

⁶⁸ **Altintepe:** <https://en.wikipedia.org/wiki/Altintepe>.

⁶⁹ Տե՛ս **C. Plinii Secundi**, Naturalis Historie, Tomus Primus, Apud Hachios, A*. 1669. Տե՛ս նաև Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բանարան, հտ. 2, Երևան, 1988, էջ 235, 236:

վայրը, երկրաշարժի գոտի լինելով, հաճախակի տեղափոխվել է, այնպես որ բնակավայրի վերաբերյալ քաղաքաշինական եզրահանգումներ կատարելը հավաստի չէ: Տեղում բացահայտված են անտիկ և միջնադարյան կառույցների հետքեր և բազմաթիվ բեկորներ ու դրամներ, որոնք վկայում են բնակավայրի առևտրական նշանակության մասին, որ զանազան փոփոխություններով անընդմեջ շարունակվել է մինչև միջնադար⁷⁰, ինչպես նաև 1915 թ. ցեղասպանության ժամանակներ ու հետո:

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆ. գտնվում է Ախուրյանի ձախ ափին՝ նրա և Կարս գետի միախառնման տեղից 3 կմ հյուսիս: Բնակավայրը հնագիտական վիճակում է, այսինքն՝ տարածքն ամբողջությամբ հողածածկ է և ունի չորս հնագիտական շերտ՝ հիմնականում անտիկ ժամանակներից եկած: Առաջին հնագիտական շերտը վերաբերում է Ք.ա. II դ. առաջին կեսին, երկրորդը՝ երկրորդ կեսին, իսկ երրորդ շերտը՝ Ք.ա. I դ. սկզբից մինչև մ.թ. I դ.: Չորրորդ շերտը վերագրվում է վաղքրիստոնեական ժամանակներին և ընդգրկում է II-III դդ.: Հնավայրում հետքեր կան, որոնք ցույց են տալիս, որ IX դ. նույնպես այստեղ կյանքը որոշ ժամանակ գոյատևել է:

Շիրակավանը կազմված է իրարից առանձնացված երեք ազլումերացիաներից⁷¹, որոնք դասավորված են տարածքով անցնող գետահովտի հյուսիսարևելյան և հարավարևմտյան դարավանդների վրա: Դրանք միասնաբար կազմում են 6 հա տարածություն: Հյուսիսարևմտյան կողմում գոյություն ունի նաև դամբարանադաշտ: Կառույցներն ուղղանկյունաձև են ու հստակորեն տեղադրված աշխարհի 4 կողմերի նկատմամբ: Ելնելով խարիսխների առանձնահատկություններից՝ բնակավայրի ճար-

⁷⁰ Տե՛ս **Ibn Batuta**, The travels of Ibn batuta, Berkley Orias a virtual journey: see 1330-1331 Anatolia, part of Erzingan: orias.berkeley.edu/resources-teachers/travels-ibn Battuta.

⁷¹ Ազլումերացիաները քաղաքային և գյուղական բնակավայրեր էին մեծ քաղաքի շուրջը, որոնք իրար միացած էին արտադրական, տրանսպորտային, մշակութային սերտ կապերով:

տարապետությունը պետք է զուգահեռ լիներ արևելյան հելլենիստական մշակույթին: Պեղումների նյութերը ցույց են տալիս, որ Շիրակավանը Ք.ա. II դ. կեսերին հրկիզվել է:

Ք.ա. II դ. երկրորդ կեսին Շիրակավանը վերակառուցվում է նախորդ շրջանում հրկիզված շինությունների հաշվին: Այդ ժամանակներում հայտնաբերված կառույցների մեջ ուշագրավ է 2.5 x 3 մ սրբարանի առկայությունը, որը նույնպես ունի աշխարհի 4 կողմերի նկատմամբ տեղադրում: Կառույցի մուտքը հարավային կողմում է, իսկ զոհասեղանը՝ արևմտյան: Սրբարանի շուրջը կան կարասային թաղումներ: Շիրակավանն իր առավելագույն ծաղկումն է ապրել Ք.ա. առաջին դարում: Բնակավայրն ակնհայտորեն ընդարձակվել է: Երկրորդ պեղավայրի նյութերը հստակորեն ցույց են տալիս Շիրակավանի՝ կանոնավոր հատակագծման սկզբունքով կառուցապատված լինելը: Դրա մասին է վկայում տարածքում եղած 10 x 20 մ չափերի հասնող հրապարակն իր սրբավայրի հետ: Շրջակա բնակարաններն ունեն բակաձև հորինվածք, իսկ տաճարի պատերը մշակվել են կենդանական զարդանախշերով: Բնակավայրի հյուսիսային հատվածն ունեցել է իշխող դիրք և նշանակություն: Վերջինն ապացուցում է նաև նույն տարածքի՝ I դ. շերտում հայտնաբերված 100 քմ տարածությամբ կառույցի առկայությունը, որը, հավանաբար, պայատ էր: Համալիրում եղել է 16, 5 x 12 մ չափերի հասնող, համապատասխանաբար հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք ձգվող սյունազարդ դահլիճ: Դահլիճի կենտրոնում պահպանվել են չորս մեծ չափի սյան խառիսներ: Պեղումները կատարող մասնագետները կարծում են, որ սա Հայկական լեռնաշխարհում յայն տարածում ունեցած դահլիճների ժառանգության շարունակությունն է, որի օրինակների կային դեռևս ուրարտական քաղաքներում և հաջորդաբար անցել են անտիկ ժամանակներ:

ԱՐՏԱՄԵՏ (նկ. 14): Եթե Վանը Վասպուրականի ուրարտական շրջանի քաղաքաշինական մեծագործությունն է, Արտամետը հայկական հելլենիստական քաղաքաշինության Վասպուրականի անզուգական օրինակն է: Թովմա Արծրունու և Անանունի «Պատմություն տանն Արծրունյաց» գրքում, որի աղբյուր-

ները նաև անտիկ հեղինակներ են, մանրամասն նկարագրվում է քաղաքի հիմնադրումը Արտաշես Ա թագավորի կողմից: Սա հայկական հելլենիզմի քաղաքաշինության անփոխարինելի փաստաթղթերից մեկն է, որն իր արժեքով համագոր է նույն հեղինակների՝ Աղթամարի տաճարի և պալատի նկարագրությանը հայկական մատենագրության էջերում: Արտամետը (Արտամատը, ներկայիս էդրեմիտը) Վանա լճի առափնյա գեղատեսիլ բարձունք է, որ մինչև օրս գոյատևում է որպես փոքր բնակավայր: Այն գտնվում է Վանա լճի ափին՝ Վան քաղաքի հարավ-արևմուտքում՝ 17 կմ հեռավորության վրա: Հեթանոսական շրջանում քաղաքը հայտնի է եղել որպես հայոց Անահիտ աստվածուհու մեհենատեղի: Արժրունի պատմիչը հաղորդում է, որ «Արտամետը ծիծաղախինդ բարձունք էր առընթեր՝ բարձրագագաթ, ձյունապատ ու սպիտակափառ Մասիք (Սիփան) լեռան... դրանց միջև ծփում էր կապուտակ՝ ծիրանագույն դաշտի նմանվող ծովը (Արքան): Լճափի շուրջը պատեց սաղարթախիտ ծառերով, խաղողի որթերով ու զանազան պտղատու ընդարձակ այգիներով: Այստեղ Արտաշեսը կառուցեց բազմաթիվ շենքեր, ամրոց և նրա շուրջը ծառաշատ, բազմապիսի ծաղիկների անուշ բույրով լցված ծաղկավետ բուրաստան: Այն ոչ միայն ակորժելի է աչքին և հաճելի հոտոտելիքին, այլև դեղեր պատրաստելու համար՝ համաձայն Եսկուլապի բժշկական հնարիմաստ վարդապետության: Թագավորը ողջ բլուրը շուրջանակի պատեց ամուր և ապառաժ սրբատաշ քարերից շինված բերդանման ապարանքներով, հովիտը շենացրեց, դարձրեց ամեն տեսակ բարիքներով լի քաղաք, որի վերևում աղբյուրն էր ցայտում: Ապահովության համար ամուր, անմատչելի պարիսպներով պատեց նաև ջրի քարաբլուրը: Ծովի խորության մեջ գցեց երկար պարիսպներ: Իսկ երեք մասի ճյուղավորված փոքր ու գոգաձև հովտում, որ սկսվում է երեք բլուրներից, փորվածքի միջոցով կառուցեց բարձրաբերձ աշտարակ և նրա վրա կանգնեցրեց Աստղիկի պատկերը (քանդակը), իսկ մոտակայքում՝ գանձա-

տուն: Նույն տեղում հիմնեց ամեն տեսակի բարիքներով լեցուն ու հարմարավետ վաճառափողոցներ: ...Ապա, ի բավականություն աչքերի տեսողության, դաշտավայրի արևմտյան կողմում և ծովեզերքին ստեղծեց պարսպապատված ու զոգավոր տարածություն, այն պատեց ծառաշատ ու վայելչատես այգիներով: Կառուցեց անմատչելի և ապահով մի ամրոց, որն անվանեց «Ջարդ»: Արտաշեսը տիկին Սաթենիկին ամուսնն ու աշնանը այստեղ բերեց՝ զբոսնելու բերդի գեղեցկաշեն ու զարդարված ապարանքներում: Իսկ քաղաքի անունը կոչեց «Արտամետ», որ թարգմանվում է «Արտաշեսի ձեռակերտ»⁷²:

Արծրունի պատմիչի հաղորդումից կարելի է եզրահանգել, որ Արտամետը կազմված էր բարձունքին տեղադրված ամրոցից, թագավորների և ազնվականների ապարանքների համալիրից և մի փոքր հեռու՝ ձորամեջում, գտնվող բնակելի թաղամասերից: Նշվածներն ամբողջությամբ, պարագծով մեկ ամրացված լինելով, լճափի կողմից պարիսպներով խորանում էին մինչև լճի ալիքները: Քաղաքն ունեցել է առանձին պարսպապատ տարածք բնակավայրը ջրով մատակարարող ակի համար: Լճափին տեղաբաշխված էին սոսյաց անտառը, զոգածև ամբարտակ և այլ ջրամատակարարման հարմարություններ: Թագավորի ապարանքն ուներ ուրույն պարիսպներ, որոնք դեպի լիճը բացվող կողմում համադրված էին ճեմասրահներով, միաժամանակ օղակավորելով ողջ անտառապատ տարածքները: Անտառային գոտուց ներքև մյուս դղյակներն էին: Այստեղից (իմա՝ ագորայից - Դ.Ք.) սկսվող փողոցների ցանցը եռակի ճյուղավորմամբ տարածվում էր դեպի քաղաքի դարպասները: Երեք փողոցների հանգույցում տեղադրված էր Աստղիկ Աստվածուհու՝ աշտարակի վրա տեղադրված քանդակը: Աստվածուհու հովանավորության ներքո տեղադրվել էին քաղաքի գանձատները, բարիք-

---

⁷² Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունյաց ներածությունը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ **Վարդանյան Վ.**, Երևան, 1978, էջ 74, 75:

ներով լի վաճառատներն ու արհեստանոցները և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս ճանապարհորդական նկարագրությունները, Արտամետն ուշ միջնադարում դեռևս պահպանում էր անտիկ ժամանակների կառուցվածքը: Տեղագրող Մանվել Միրախորյանի նկարագրությամբ բնակավայրը կազմված էր դեպի լճափ նայող ապառաժոտ եռանկյունաձև բարձունքից և նրա շուրջը ծավալվող անտառախիտ թաղամասերից, որոնք գտնենման շարունակվում էին դեպի քաղաքի արևելյան կողմը երկարող ձորահովիտ⁷³: Արտամետի տեղագրական նյութերի համեմատական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նշված եռանկյունաձև ապառաժը պալատի և ազնվականաց ապարանքների վայրն էր: Ինչպես նշում է Միրախորյանը. «Ապառաժի առաջին անկյունը «բերդ» կկոչվի, ոյր վերա հանուն Սբ Սարգիս զորավարին կա շինած անգոր մի մատուռ փոքրիկ: Երկրորդ անկյունը «Տեր Հուսկան որդվո պառեկ» կանվանեն... Սբ Սարգիսից երկու քարընկեց հեռու քաղաքի հին գերեզմանատունն է: Վերևում նշված «Ժայռի» հաջորդ՝ հարավարևմտյան անկյունն անմիջապես կախվում է լճի վրա.., ահա այստեղ կառուցյալ է այժմյան եկեղեցին՝ Սբ Աստվածածինը.. Արտամետում կան նաև այլ եկեղեցիներ, «ինչպես նաև կան բազմաթիվ բևեռագիր արձանագրություններ և այլն»⁷⁴:

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

«Հայաստանում մեր թվականության սկզբներին վերականգնվել են որոշ հին քաղաքներ և կառուցվել նորերը: Մ.թ. I դ. կեսերին՝ հայոց Տրդատ Ա թագավորի ժամանակ, վերականգնվել է հին մայրաքաղաք Արտաշատը: I-II դդ. ընթացքում կա-

⁷³ **Միրախորյան Մ.**, Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Տաճկահայաստանի, հտ. 2, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 230:

⁷⁴ Անդ, էջ 231-234:

ռուցվել են Մծուրնը «Մծուրք»՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում Սանատրուկ Ա թագավորի ժամանակ՝ 100-110 թթ.), ապա Վաղարշապատը՝ Արարատյան դաշտի կենտրոնում՝ Վարդգեսավանի տեղում, «Սանատրուկին հաջորդած Վաղարշակի օրոք՝ 117-140 թթ.»⁷⁵:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ԿԱՍ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ (նկ. 15): Վաղարշապատը Հայաստանում հիմնադրված վերջին անտիկ քաղաքն էր: Ինչպես նշում է Մովսես Խորենացին, քաղաքը գտնվել է Շրեշ բլրի վրա⁷⁶, որտեղ 1933 թ. մասնակի պեղումներ են կատարվել: Քաղաքը գտնվում էր այն հարթավայրում, որտեղ ներկայիս էջմիածինն է՝ իր այգիներով ու դաշտերով: Վաղարշապատի անառիկությունը պայմանավորված էր նրա պաշտպանական համակարգով: Պարսպապատերի, հողապատնեշների ու խանդակների գոյության մասին տեղեկություններ կան Պատմահոր երկում և այլ աղբյուրներում: Վաղարշապատը հռոմեացիների կարճատև տիրապետության ժամանակ՝ 163 թ., հռչակվեց Հայաստանի «առաջին քաղաք» կամ մայրաքաղաք⁷⁷: Հռոմեական կայսրի շինարարական գործունեությունը ծավալվել է Մարկիոս Վերոսի կողմից Արտաշատն ավերվելուց և հայերի ապստամբությունը ճնշվելուց անմիջապես հետո և տևել մինչև 185 թ.⁷⁸: Ըստ Ագաթանգեղոսի նկարագրության՝ Տրդատ Գ-ի ապարանքը, որի սենյակներից մեկում բանտարկված էր Հռիփսիմե կույսը, գտնվում էր պարիսպների համակարգով շրջապատված միջնաբերդում: Պատմիչը հայտնում է նաև, որ միջնաբերդում, բացի պալատից, կային փողոցներ («ի փողոցս ի ներքսագոյնան»): Ժողովուրդը, որը հավաքված էր Տրդատի և Հռիփսիմեի պսակադրության առիթով, մասամբ գտնվում էր ներքին փողոցներում, մասամբ՝

⁷⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հայկական քաղաքաշինության և ճարտարապետության տեսության և պատմության հիմնախնդիրներ, էջ 43:

⁷⁶ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, էջ 199:

⁷⁷ **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1985, էջ 84:

⁷⁸ **Тревеп К.В.** Очерки по истории культуры Древней Армении, М.-Л., 1953, стр. 251-270.

միջնաբերդում («բերդամիջին»), մասամբ էլ՝ բուն քաղաքում («քաղաքամէջն») ⁷⁹: Վաղարշապատի միջնաբերդը կամ, ինչպես Ագաթանգեղոսն է անվանում՝ բերդը, տարբերվում էր Արմավիրի, Արտաշատի ու Հին Հայաստանի այլ քաղաքների միջնաբերդերից նրանով, որ տեղանքի պայմանների բերումով չէր կարող գտնվել բարձր տեղում, ուստի սփռված էր քաղաքի համեմատաբար հարթ մասում: Պարիսպներում դեպի առևտրական ճանապարհները բացվող դարպասներ կային: Ագաթանգեղոսը հիշատակում է միայն երկուսը, սակայն իրականում դրանց թիվը շատ էր: Դարպասներից մեկը, որ գտնվում էր քաղաքի արևելյան կողմում, ըստ պատմիչի, կոչվում էր «Արեգ դուռն քաղաքի»: Արտաշատ տանող մայրուղին անցնում էր այն ավազոտ բարձունքի կողքով («ի սարաւանդակ, ի բարձրաւանդակ յավազին տեղի մի») ⁸⁰, որն, անկասկած, համապատասխանում է Հռիփսիմեի տաճարի այժմյան տարածքին: Մյուս դարպասը գտնվում էր քաղաքի հարավային մասում և բացվում էր դեպի այն ճանապարհը, որն անցնում էր Մեծամոր գետի կամրջով: Հարավային կողմից քաղաքը պաշտպանված էր Մեծամորի ջրով լցվող խոր խանդակով: Այդ ճահճուտ շերտը պատմիչն անվանում է «պարկէն փոս», որը պտտվում էր քաղաքի շուրջը («շուրջ զայր զքաղաքաւն») և կարևոր դեր էր կատարում քաղաքի պաշտպանական համակարգում ⁸¹ և այլն:

Վաղարշապատը Արարատյան դաշտի մյուս քաղաքների նման պարսպապատ էր, ինչպես նաև շուրջն ուներ պաշտպանական բլուրների համակարգ, որն ուրարտական քաղաքաշինական ակունքներից էր: Միջնաբերդը կարելի է նույնացնել Մայրավանքի տարածքի հետ: Միջնաբերդի և նկարագրված պարսպապատ քաղաքի միջև ագորան էր կամ առևտրի հրապարակը, որ մինչև ուշ միջնադար իր նշանակությունը չէր

⁷⁹ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., ԺԷ, 180:

⁸⁰ Անդ, 192:

⁸¹ Անդ, ԺԹ, 206:

կորցրել: Փաստորեն Վաղարշապատն ուներ հելլենիստական, հունա-հռոմեական քաղաքաշինական և ճարտարապետական առանձնահատկություններ: Եղած բազմաթիվ ուշագրավ զուգահեռներից կարելի է հատկապես նշել հռոմեական Աթենքը, ինչպես նաև Կոզա անունը կրող Հռոմի մերձակա ճամբարային քաղաքը (մ.թ.ա. 273 թ.):

ԳԱՌՆԻ (նկ. 16, 16.1 և 16.2): Հին Հայաստանի քաղաքների շարքում թագավորանիստ բնակավայր է: Որքան էլ այն անտիկ մասով սահմանափակվում է ամրոցով, այնուամենայնիվ առավել հարուստ նյութ է տալիս Հայաստանի հելլենիստական շրջանի մշակույթի ու ճարտարապետության մասին, քան մյուս քաղաքներն ու հայտնի հուշարձանատարածքները: Գառնիի մասին կան ուրարտական⁸², անտիկ ժամանակների զանազան փաստացի տեղեկություններ⁸³, ինչպես նաև ճանապարհորդական բազմաթիվ հետազոտություններ: 1909 թ. ի վեր այստեղ գործել են բազմաթիվ արշավախմբեր, որոնց ուսումնասիրությունների արդյունքները հրատարակվել են⁸⁴: Գառնիի տաճարը վերականգնվել է 1970-ական թվականներին:

Մովսես Խորենացին, Գառնիի ամրոցի կառուցումը վերագրելով Տրդատ Գ-ին (287-330), նկարագրում է, թե ինչպես տաշած որձաքարերով ու դրանց ագուցված երկաթե գամերով և

---

⁸² **Саинян А.** Архитектура античных сооружений Гарни, Ереван, 1988, стр. 12. Տե՛ս հեթանոսական տաճարից ոչ հեռու 1963 թ. հայտնաբերված Արգիշտի Ա-ի սեպագիր արձանագրությունը:

⁸³ Տե՛ս **Publius Cornelius Tacitus**, Annals, Nero, Book 16. Հմմտ. Օտար աղբյուրները Հայաստանի մասին, 3. Լատինական աղբյուրներ, Տակիտոս, «Տարեգրություններ», Երևան, 1941, էջ 78:

⁸⁴ Գառնիի վերաբերյալ տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946-48; Գարնի I, **Արակեյան Բ.** Результаты работы Гарнийской археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР, Ереван, 1950; Գարնի II, **Արակեյան Բ.** Результаты работы Гарнийской археологической экспедиции 1954-55 гг. (античный период), Ереван, 1957; **Սահինյան Ա.**, Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, 1983 և այլն:

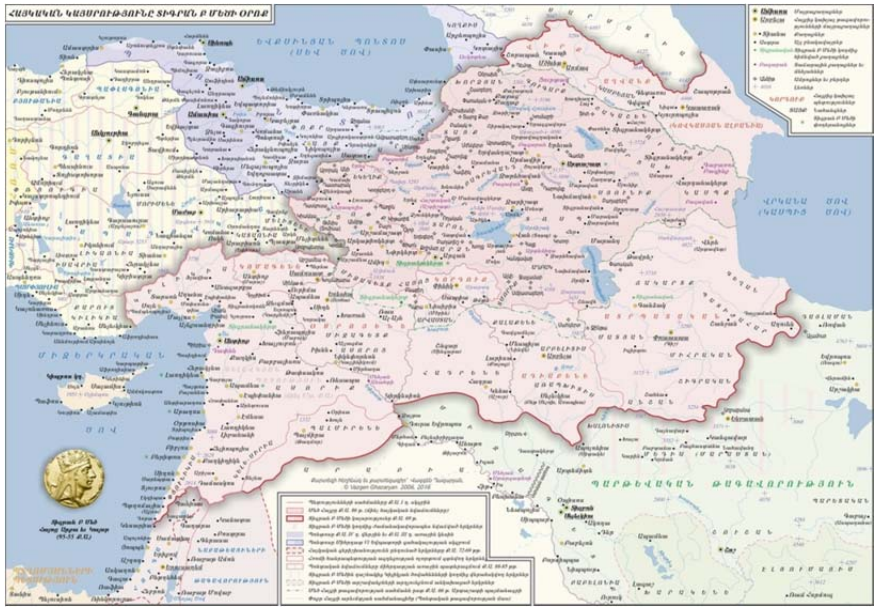
կապարով կառուցում են շինությունը՝ զարդարելով այն արձաններով, դրվագներով ու բարձրաքանդակներով. «Ձայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշմածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովի դիստոյ, և գրեալ ի նմա գլխատակ իւր հելլենացի գրերով»⁸⁵: Իրականում պատմական փաստ է, որ Գառնին կառուցվել է Տրդատ Ա արքայի կողմից: Ինչպես ցույց են տալիս պատմական տեղեկությունները, հռոմեացի զորավար Գ.Դ. Կորբուլոնը 55-63 թթ. պարսկական և հռոմեական ընդհարումների ընթացքում գրավել ու ավերել էր Արտաշատը, Գառնին, Տիգրանակերտը և այլ բնակավայրեր: Սակայն Տրդատ Ա-ն, ենթակայություն հայտնելով Հռոմին, իր թագը ստանում է Ներոնից, ինչպես նաև նվիրատվական փոխհատուցում Ներոնից: 66 թ. վերադառնալով Հայաստան՝ նա հայ և փոքրասիացի վարպետների օգնությամբ կառուցում է Գառնիի հեթանոսական տաճարը և վերակառուցում ամրոցը⁸⁶:

Գառնիի ամրոցը տեղադրված է եռանկյունաձև գեղանիստ մի հրվանդանի վրա, որի կողմերի մոտավոր չափերը 180 x 800 x 300 մ են: Հյուսիսարևմտյան մասը հարակից է այն ընդարձակ սարահարթին, որի վրա ժամանակին սփռված էր քաղաքատիպ բնակավայրը, իսկ այժմ՝ Գառնի գյուղը: Ամրոցը պարիսպներով պաշտպանված էր նշված սարահարթին հարող, ինչպես նաև արևելյան և արևմտյան խոցելի կողմերից՝ ապահովելով անառիկությունն այդ հատվածներում: Մինչդեռ հրվանդանի հարավային կողմը, եզերված լինելով խոր ծորով, ունի բնականոն պաշտպանվածություն: Գառնիի ամրոցի ներդաշնակության տարրերը պարփակում են տաճարի առաջ տարածվող հրա-

⁸⁵ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 241:

⁸⁶ Տե՛ս Հարությունյան Վ., Հայկական քաղաքաշինության և ճարտարապետության տեսության և պատմության հիմնախնդիրներ, էջ 47:

Նկ.1- Քարտեզ, Հայկական կայսրությունը Տիգրան Մեծի օրոք

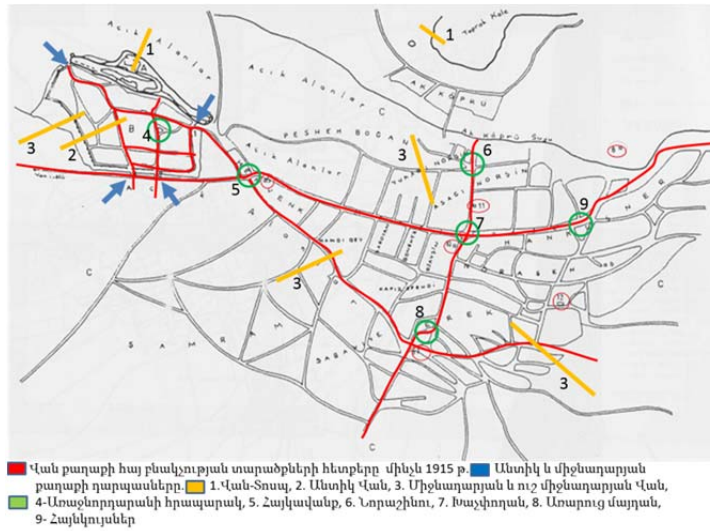
Նկ.2- Էրեբունի ամրոցի ետ-ուրարտական տաճարները

Նկ.3- Անի-Կամախի. Հին ամրոցը

Նկ.3.1- Արշակունիների պանթեոնը Անի-Կամախի ամրոցի տարածքում

Նկ.4- Վան քաղաքի հայ բնակչության տարածքների հետքերը մինչև 1915թ.

Նկ.4.1- Վան քաղաքի մերձակայքում հայտնաբերված անտիկ սարգոֆագ. 2018 թ. համացանցի լուսանկար

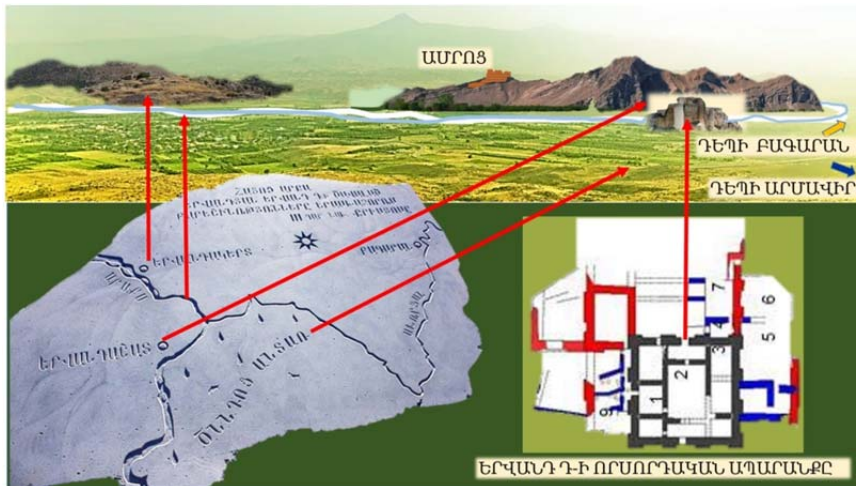

Նկ.7- Արշամաշատ հայկական հելլենիստական մայրաքաղաք. ք.ա. 3-1-ին դդ.

Նկ.7.1- Արշամաշատ. այլ անտիկ նյութեր տարածքից

Նկ.8- Երվանդաշատ քաղաք. Կոլաժ

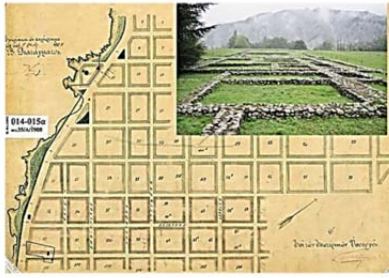
Նկ.9- Արտաշատ մայրաքաղաք

Նկ.9.1- Արտաշատ երկրորդ բլրի վերակազմությունը ըստ Ֆրենք Դեեջանի

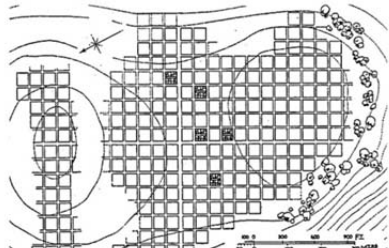
Նկ.9.2- Արտաշատ բաղնիք և տերմեր ըստ արշավախմբի արդյունքների:
Հոնիական տաճարի վերակազմությունը ըստ Գևորգ Գյուլամիրյանի

Մարցո Պոտտո. Էդրուրիա Ք.ա. 500 թ.

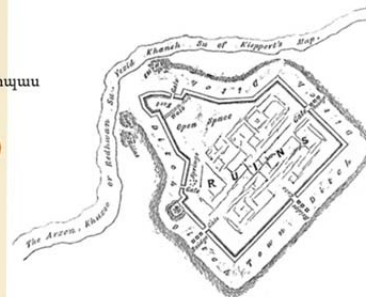
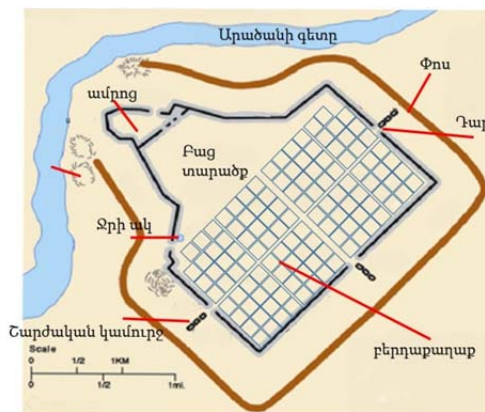

Հռոմեական քվադրալ քաղաքների օրինակ

Զարնակի բլուր (թեփե). Արճեշ (Էրճիշ) Վանա լճի հյուսիսային ափ. Տեղանքը Բուռնեյի և Լոուսոնի կողմից համարվել է ուրարտական

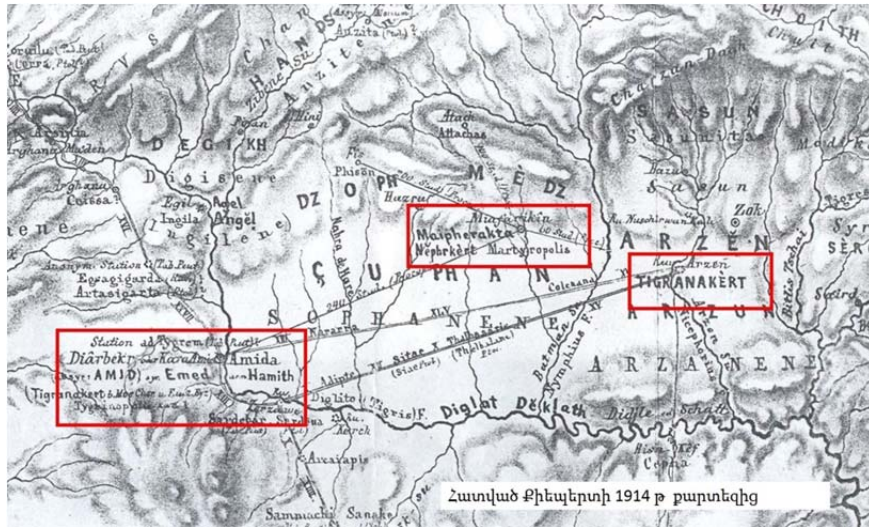
Նկ.10- Չարիշատ (Զարնակի), բնակավայրին հարակից չբնակեցված կացարանների համեմատական ուսումնասիրությունը

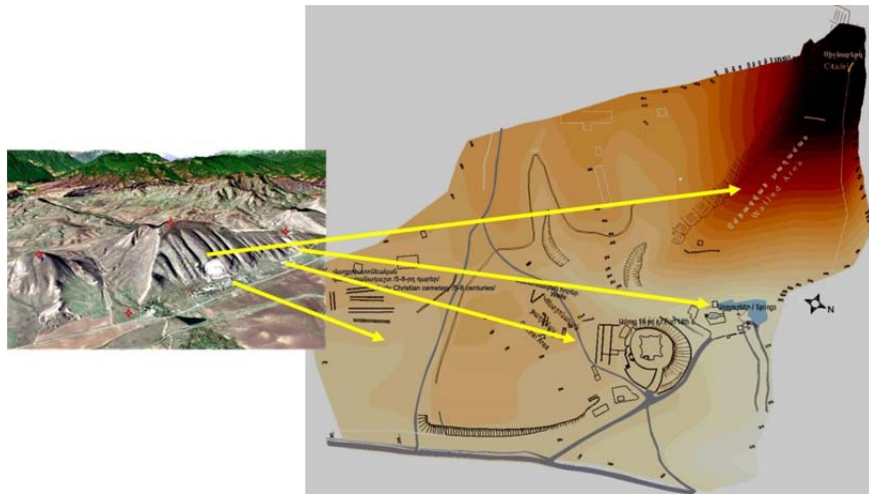
Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի հատակագծային սխեման ըստ Ջ.Թեյլորի 1859թ.

Նկ.11- Մայրաքաղաք Տիգրանակերտ. վիրտուալ վերակազմություն

Նկ.11.1- Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի տարածքի քարտեզ ըստ Հ.Քիւսէրտի

Նկ.12- Արցախի Տիգրանակերտի պեղումների հենակետային հատակագիծը

Նկ.12.1- Արցախի Տիգրանակերտի ամրացված առաջին թաղամասի պարիսպներից հատված

Նկ.12.2- Արցախի Տիգրանակերտի Կենտրոնական հրապարակից պեղված տարածք ըստ արշավախմբի

Նկ.12.3- Արցախի Տիգրանակերտի Կենտրոնական հրապարակից պեղված տարածք ըստ արշավախմբի

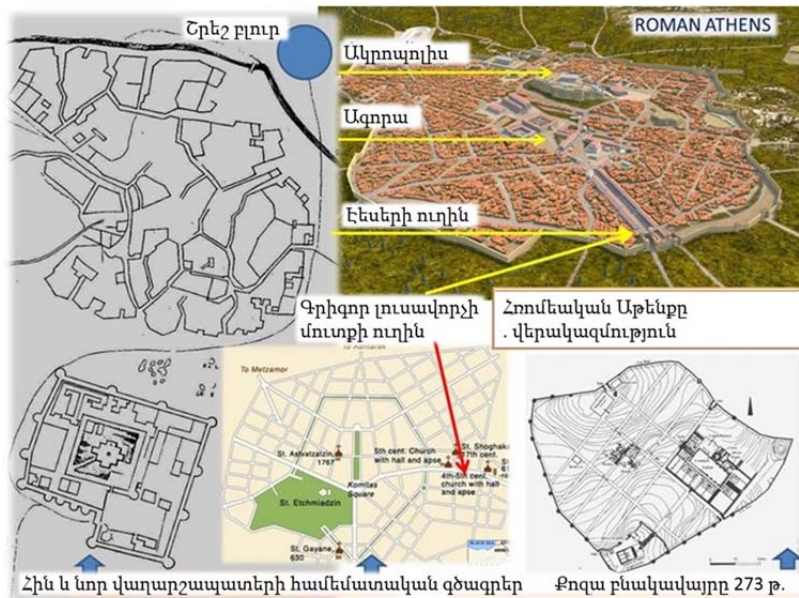

Նկ.13- Երիզավան, Ոսկե բլուրի պեղումներից Անահիտի մեդյանի տեղը և դիմաքանդակը

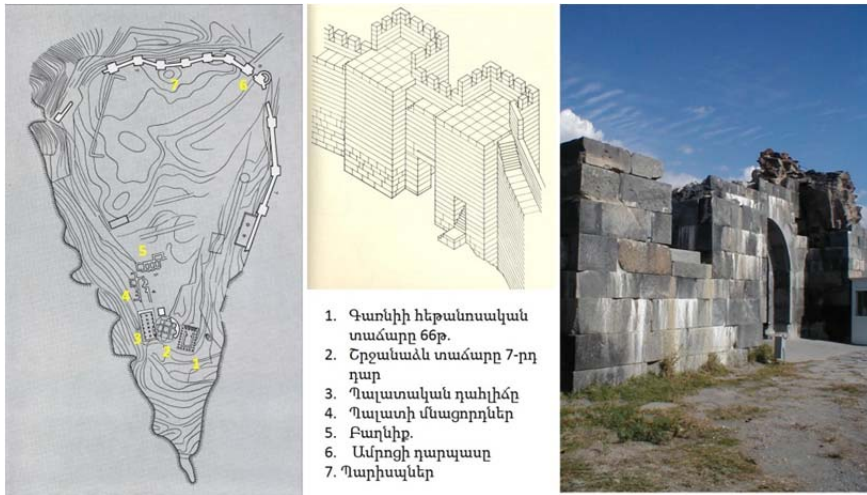

Ardanad/Edremit Van iliği ilçesidir, 1914'te burada 720 Ermeni yaşıyordu .Edremit kalesi kral Ardaşes tarafından inşa edilmiştir

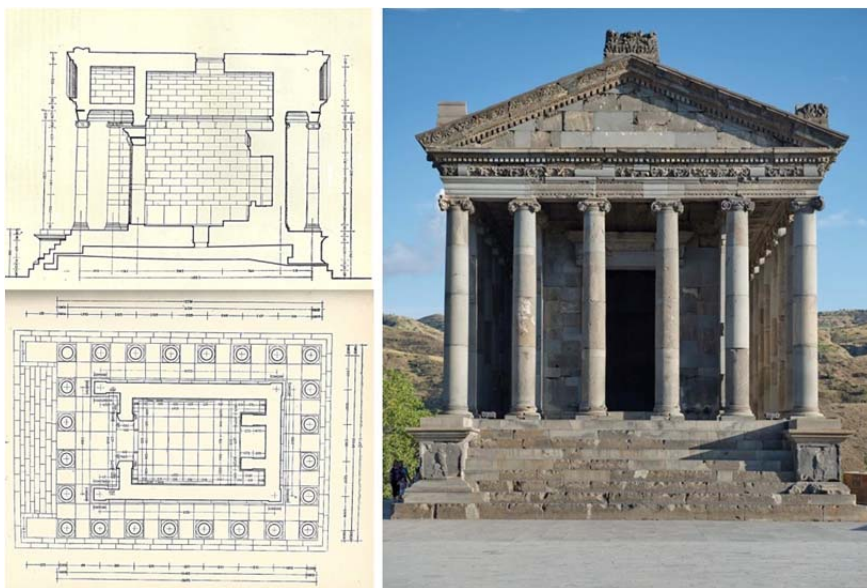
Նկ.14- Արտամետ (Էդրեմիտ) քաղաքի տարածքում մնացած հին հատված

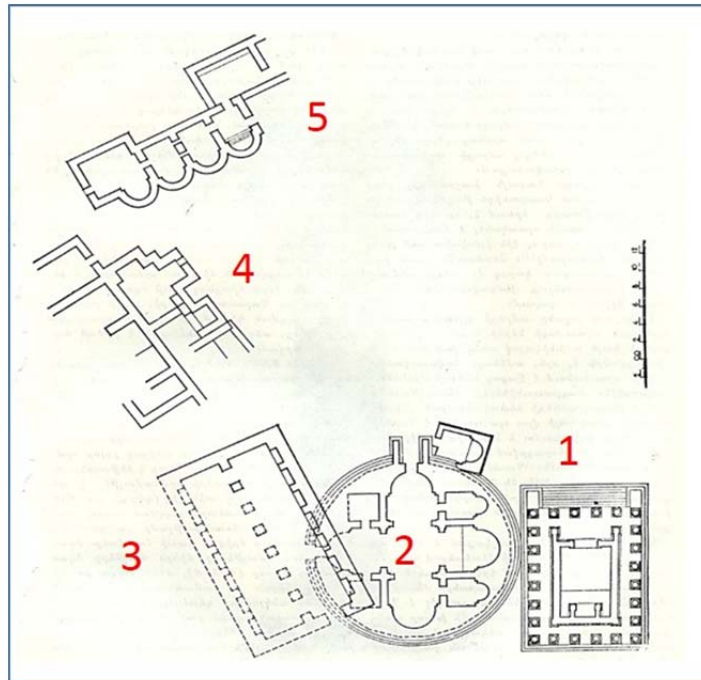
Նկ.15- Վաղարշապատ քաղաքը հունահռոմեական զուգահեռներով

Նկ.16 Գառնի. դղյակ և պարիսպներ

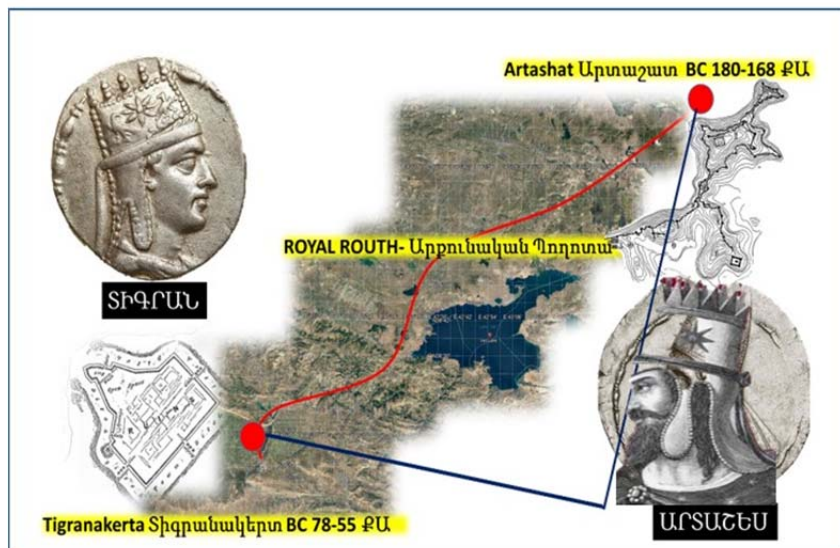
Նկ.16.1- Գառնիի հեթանոսական տաճար՝ ճակատ, հատակագիծ, կտրվածք

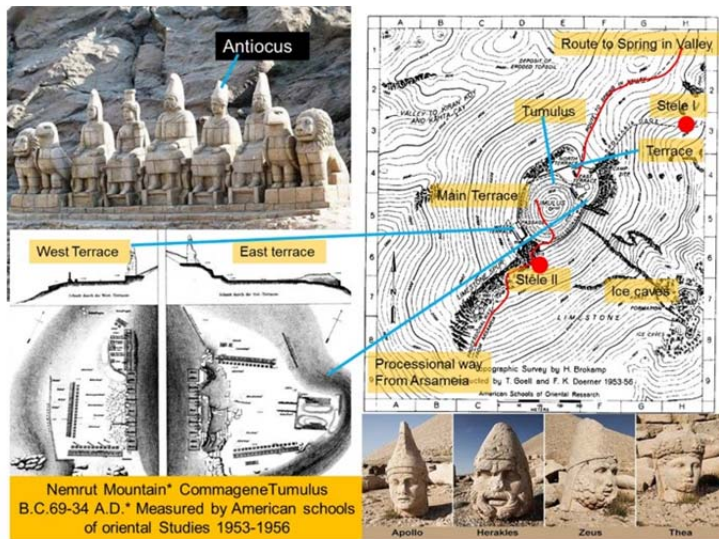
1, 2, 3, 4, 5 Գառնի դղյակի շենքերի դասավորությունը (տես նկ.16-ը) և պալատական բաղնիքի կտրվածքը

Նկ. 16.3- Գառնի առաստաղի մանրամաս

Նկ. 17- Արտաշատ-Տիգրանակերտ մայրուղի

Նկ. 18- Նեմրուր սարի Անտիոքոս Երվանդունու կառուցած տոհմական մեմորիալը

պարակը՝ որպես հորինվածքի կենտրոն, հիերարխիան է հրապարակի վերջում տեղադրված հեթանոսական տաճարը, իսկ հորինվածքային առանցքն է ամրոցի դարպասից դեպի տաճարն ուղղված դիտելիությունը:

Գառնիի պարիսպներն ունեն ինքնատիպ կերպար, դրանց ընդհանուր երկարությունը կազմում է 314 մ: Դրանք 170-ը հյուսիս-արևմտյան, իսկ 144-ը հյուսիսարևելյան կողմերից շրջափակում էին ամրոցի ընդհանուր պարագծի 2/3 մասը: Սարահարթին հարող հատվածի հյուսիսային կողմում է 2,18 մ լայնությամբ դարպասը: Ողջ պարսպապատը կառուցված է բազալտե խոշոր, կանոնավոր ձև ունեցող քարերից, որոնք սեղմ հպված են միմյանց ու կապակցված են երկաթե ձողերով: Դրանց ծայրերը երկու կողմից ամրացված են քարերի մեջ, իսկ բները լիցքավորված են հալած արճիճով: Քարի ստորին շարքերի բարձրությունը 2 մետրից ավելի է: Մեծաչափ, լավ մշակված քարերից յուրաքանչյուրի քաշը կազմում է 5-6 տոննա: Պեղված տեղերում գտնվել են երկաթե գործիքներ, որոնցով մշակել են քարերը: Պարիսպների պարագիծը հարմարեցված է տեղանքին՝ կազմելով ոչ թե կորագիծ, այլ բեկյալ գծերից համադրված աղեղ, անկյուններում՝ դրսի կողմը դարձված ուղղանկյուն՝ 6-8 մ չափերի աշտարակներով: Ուղղանկյուն այդ աշտարակներն ունեին ավելի պաշտպանական, քան կառուցողական նշանակություն, որովհետև դրանց միջև տարածությունը հյուսիսարևմտյան հատվածում 10-12 մ է, իսկ հյուսիսարևելյանում՝ 26-32 մ: Ինչպես մուտքը, այնպես էլ աշտարակներն ունեն շուրջ 10-12 մ բարձրություն: Պարիսպները ներսի կողմից ունեցել են քարակերտ աստիճաններ՝ պարսպի վերին հարթակ բարձրանալու համար: Նետածգության պահանջներով պայմանավորված՝ պարիսպները վերևում մեկընդմեջ դատարկ աստամնավոր ուրվագիծ ունեն:

Գառնիի տաճարն իր տեղադրությամբ և ընդգծված սիմետրիայի առանցքով հավասարակշռության մեջ է դնում շրջակա բնությունն ու արևմտյան կողմում կորագծային դասավորու-

թյուն ունեցող պալատական համալիրը: Դոյակի համալիրի կազմում են հեթանոսական տաճարը (I դ.), պալատական դահլիճը (կառուցման թվականը հայտնի չէ), պալատի մնացորդները (III դ.), բաղնիքը (III դարի վերջ), քառաբսիդ կլոր տաճարը միանավ մեմորիալի հետ (VII դ.), կայազորի զորանոցը և այլն: Գառնիի համալիրը վերականգնող ճարտարապետի՝ Ա.Սահինյանի⁸⁷ վերակազմությամբ պալատական դահլիճը երկնեֆ թաղակապ բազիլիկ է, երկարությունը՝ 11.5 մ, լայնությունը՝ 7 մ, 7 մ է նաև շենքի բարձրությունը: Ինչ վերաբերում է պալատական մասին, այն կազմված է զանազան սենյակների և դահլիճի համադրումից: Ճարտարապետականորեն ուշագրավ կառույց է պալատի բաղնիքը, որ բացվել է 1953-1954 թթ. պեղումներով: Շենքը պալատական օգտագործման կենցաղային կառույց է, որ ընդգրկում է իրար մեջ բացվող 4 հաջորդական սենյակներ: Նախասրահին հաջորդող սենյակի հատակին կա 2,9 x 2,9 մ չափերի հին հունական ծովային դիցաբանության թեմայով խճանկար՝ հունարեն արձանագրությամբ: Մյուս սենյակների հատակները մայր գետնից 70 սմ բարձրությամբ կտրված են հատակից 20 սմ տրամագիծ ունեցող հիպոգաուստիկ սյունիկներով: Փաստորեն հատակը տաքացվում էր վառարանային մասից մղվող գոլորշու միջոցով:

Գառնիի դոյակի ամենակարևոր շենքը Միիր աստծուն նվիրված հեթանոսական տաճարն է: Այն հռոմեական օրդերներով հունա-հռոմեական պերիպտերոս է, ճակատային 6 և կողային 8 սյուններով: Սյուների կամ օրդերների ընդհանուր քանակությունը 24-ն է: Տաճարի ընդհանուր չափերն են՝ 11.5 x 15.5 մ:

Տաճարը հատակազծում կազմված է 2.6 մ բարձրությամբ պատվանդանից, սյան և ցեղայի միջև անցնող շրջանցիկ միջանցքից, հյուսիսային պրոնաոսից, դարպասից և շուրջ 40 քմ մակերեսով դահլիճից: Դահլիճի վերջում՝ հատակից ցածր, կրա-

⁸⁷ Հիմնականում տեղեկությունները քաղվել են Ա. Սահինյանի՝ վերևում նշված աշխատությունից, տե՛ս էջ 24-53:

կի փոսն է, որի ետևում բազինն է, իսկ վերևում՝ երդիկը: Տաճարի պատվանդանը մուտքային կողմում կազմված է 9 աստիճաններից, յուրաքանչյուրը 30 սմ: Աստիճանների երկու կողմերում կողային պահուսակներն են, որոնց վրա նշմարելի են շենքը բարձրացնող ատլանտների բարձրաքանդակները: Դահլիճը ընդհանուր առմամբ թաղնկապ է: Շրջանցիկ միջանցքի առաստաղը պրոնաոսով հանդերձ քանդակազարդ է՝ համապատասխան անտիկ մոդուլային հարդարանքներով: Նույնպիսի մշակում ունի տաճարի ցելլայի մուտքը: Ցելլայի ներքին բարձրությունը շուրջ 8 մ է:

Ընդհանուր առմամբ Գառնիի տաճարը ծավալատարածականորեն երկթեք կտուրով անտիկ բազիլիկա է: Ճակատները դասական եռամաս համամասնությամբ են. վերևում ճակտոնավոր տանիքն է համապատասխան էկլոտերիոններով, մեջտեղում սյունաշարն է և ստորին մասում՝ պատվանդանը: Ուշագրավ զարդարվեստ ունի ճակտոնը և տանիքը միացնող կառնիճային մասը, որ եղանակավորող դեր ունի տաճարի ընդհանուր կերպարի ստեղծման գործում: Ընդ որում Գառնիի տաճարի զարդամոտիվները նկատելի նմանություն ունեն լիբանանյան Բաալբեկի տաճարի հետ:

Ողջ տաճարը կառուցված է տեղական մանրահատիկ մոխրակապտագույն քարերով, որով կառուցված են նաև պարիսպները: Դրանց շարվածքում կիրառված է հունահելլենիստական տեխնիկան: Տաճարի պատվանդանի, ցելլայի, սյուների և մյուս մասերում քարերը միմյանց ագուցված են երկաթե ծիծեռնակապոչ պահանգներով, բներում՝ արճճի լիցքով: Կրաշաղախն այստեղ օգտագործվել է միայն հիմքերի լիցքավորման համար: Տրամատավոր բոլոր տարրերի՝ բարձր հարթակի (պողիում) քիվի, սյունասարահի առաստաղի, սյուների խարիսխների ու խոյակների, ախավեղագեսի (անտաբլեմենտ), ճակտոնի, տաճարի առաստաղի մշակումները կատարված են բացառիկ նրբությամբ, քարագործության բարձր որակով: Այս տեսակետից առանձնապես

աչքի է ընկնում սյուներից վեր գտնվող ծոփոր կոչված քանդակազարդ գոտին: Նշելու հանգամանք է, որ տաճարը, կառուցված լինելով բազալտից (կարծր քարից), ունի համաչափական կոմպակտ չափեր և առանց կանելուների սահուն էնտազիս, ի տարբերություն կրաքարից իրականացված միջազգային օրինակների, դրանով իսկ Գառնին իր համաչափություններով ուրարտական Մուսասիրի տաճարի ժառանգորդն է:

ՆԵՄՐՈՒԹ ՍԱՐԻ ՀԱՄԱԼԻՐ (նկ. 18): Հին աշխարհի հրաշալիքներից մեկը համարվելու հավակնությունն ունի: Տեղանքը ծ.մ. 2134 մ բարձրությամբ լեռ է Տավրոսի լեռնաշղթայում, հնագույն Կոմմագենե երկրում: XIX դ. Նեմրութ լեռան վրա հայտնաբերված է Կոմմագենեի Անտիոքոս Ա Երվանդունի թագավորի (Ք.ա. 69–34 թթ.) կառուցած դամբարանաբլուր-սրբավայրը, որի արևելյան և արևմտյան կողմերի արհեստական հարթակներին դրված են արձաններ և բարձրաքանդակներով ու արձանագրություններով այլ կոթողներ: Դեպի հարթակներ տանող սալահատակ ճանապարհը նախատեսված է տոնական շքերթների համար: Արձանները, որոնց պատվանդանի բարձրությունը հասնում է մինչև 8 մ-ի, կառուցված են կրաքարե խոշոր վեմերով, և դրանց վրա տեղադրված են Կոմմագենե երկրի աստվածների ու գահին բազմած Անտիոքոս Ա-ի մեծ քանդակները: Քանդակային ուղղագիծ շարքի մեջտեղում Արամազդի արձանն է, որի մի կողմում դրված են Միհրի և Արտազնեսի, մյուս կողմում՝ Կոմմագենե երկրի դիցուհու և Անտիոքոս Ա-ի արձանները: Թագավորը պատկերված է հայկական՝ տիգրանյան թագով: Հարթակների երկու կողմերի պատվանդաններին բարձրացող ուղղանկյուն խոշոր սալերի վրա քանդակված են թագավորի նախնիների պատկերները՝ 4 հունարեն արձանագրություններով հանդերձ, ինչպես նաև թագավորի ողջագուրման տեսարանները Արամազդի, Միհր-Արեգի ու Արտազնեսի հետ:

Համալիրը կազմված է 50 մ բարձրությամբ և 150 մ տրա-

մագձով դամբարանաբլրից: Տեղանքն ունի երկու մուտք՝ հարավարևմտյան և արևելյան կողմերից, որոնք ծիսական ճանապարհների ավարտին են: Արևմտյանը գլխավորն է, որ լուծված է սյունասարահային մուտքի ձևով (հիպոստիլ): Արևելյան մուտքը շարունակվում է դեպի հյուսիս և ձևավորում հուշարձանախմբի համապատասխան հարթակը, որը, ըստ երևույթին, զոհաբերությունների համար էր: Փաստորեն արևմտյան և արևելյան մուտքերի առջև բարձրադիր տեղադրությամբ դասավորված են վերը նշված քանդակաշարքերը: Բնականաբար նկարագրվածը հեթանոսական տաճարների կանոնիկ դասավորությամբ է, եթե համեմատելու լինենք Գառնիի տաճարի հետ, այստեղ մուտքերը կողային կողմերից են:

Գահավորակների թիկունքին Անտիոքոս Ա-ը փորագրել է տվել հունարեն մեծ արձանագրություն, որտեղ հիմնավորվում է դամբարան-սրբավայրի կառուցման անհրաժեշտությունը, ազդարարվում Անտիոքոսի նախնիների պաշտամունքի ստեղծումը և թվարկվում դրա հետ կապված միջոցառումները: Արձանագրությունները վկայում են, որ Կոմմագենեի թագավորական տունը սերում է Երվանդունիներից, և որ Ք.ա. IV - III դդ. Կոմմագենեն Հայաստանի մաս է կազմել⁸⁸:

Նեմրութ սարի համալիրը հստակորեն ցույց է տալիս մարդաչափական և կենդանակերպ մոտիվների ներդաշնակ համակցումը, որով հայկական անտիկ մշակույթը կամուրջի դեր էր կատարում հինարևելյան և անտիկ հելլենիստական աշխարհընկալումների միջև: Սրբավայրը՝ որպես հարուստ և կարևոր աղբյուր, բացառիկ նշանակություն ունի արևելյան հելլենիզմի և Հայկական հելլենիստական դարաշրջանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրության համար: Այդ պատճառով էլ այն ընդգրկվում է հայկական հելլենիզմի բնութագրման ծիրում, որքան էլ տարածքի մշակույթը համատեղում է աքեմենյան ու հունական մշակույթի առանձնահատկություններ ևս: Փաստորեն Նեմրութ

⁸⁸ Տե՛ս [https://hy.wikipedia.org/wiki/Նեմրութ_\(լեռ\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/Նեմրութ_(լեռ)):

սարի հուշարձանախումբը մաս է կազմում Երվանդունիների քաղաքական պատմության: Տվյալ ժամանակաշրջանի կրոնական պատկերացումների, արվեստի գեղարվեստական ըմբռնումների, տարագի, ինչպես նաև տաճարային տնտեսությունների ու հողային հարաբերությունների հետ կապված մի շարք հարցեր պատասխան են գտնում Նեմրուֆի սրբավայրի մոտիվներում:

Դ. ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

Անտիկ Հայաստանում ուրարտական քաղաքաշինական և ճարտարապետական ավանդույթների հիման վրա զարգացավ տեղական դասական մշակույթ՝ իր քաղաքաշինական նորույթներով հանդերձ, որում իրենց դերն ունեին Հայկական լեռնաշխարհի բնակլիմայական առանձնահատկությունները, երկրում առկա շինանյութը և դրանցից ածանցվող յուրահատկությունները:

1. Լանդշաֆտ և քաղաքաշինություն

Անտիկ հայկական քաղաքները ժառանգորդական կարգով հիմնադրվում էին առևտրի ճանապարհների վրա (տե՛ս հատկապես Արտաշատ-Տիգրանակերտ Արքայական պողոտան), գետերի խառնարանում: Քաղաքի տեղանքը հազվադեպ է հարթ (օրինակ՝ Վաղարշապատում), հիմնականում քաղաքատեղին ունի ռելիեֆային կանոնիկ պահանջներով կառուցվածք, այսինքն՝ բերդաքաղաք և բարձունքի վրա տեղավորված ամրոց (օրինակների մեծամասնությունը), կան նաև քաղաքներ՝ կառուցապատված բարդ ռելիեֆի պայմաններում (Արտաշատ):

Անտիկ Հայաստանի քաղաքները սովորաբար ունեն հատակագծային երկմաս կազմ: Սկզբում դրանք պարսպապատված էին բեկյալ հատվածներից իրականացված երկրաչափական նկարվածքով (Արտաշատ, Արցախի Տիգրանակերտ), այնուհետև կառուցապատվում էին կանոնավոր երկրաչափական՝ ճամբարատիպ (մայրաքաղաք Տիգրանակերտ) հորինվածքով՝ զուգահեռներ ունենալով միջագետքյան օրինակները: Կառուցա-

պատումը հիմնականում կանոնավոր հատակագծման սկզբունքով է: Առևտրահասարակական կենտրոններն ագորատիպ են, տեղաբաշխված կառուցապատված քաղաքին հարակից տարածքում (Արտաշատ), ինչպես նաև բերդաքաղաքում, տեղաբաշխված ամրոցատակ հրապարակով (Արմավիր, Արտամետ, մայրաքաղաք Տիգրանակերտ): Ամրոցները 2-3 հեկտար մակերեսով են: Ամրոցների և պարսպաշինության տիպական օրինակներից է Գառնին: Ամրոցների հիմնական տարրը պալատն է, որ հասել է սակավ օրինակներով (Երվանդաշատ, Արմավիր), կան և ուղղակի պալատական դահլիճի օրինակներ, ինչպես օրինակ՝ Գառնիի պալատական դահլիճները:

2. Ճարտարապետություն

Տիպաբանության առումով մեզ հասած շենքերը կարելի է դասակարգել պաշտամունքային, աշխարհիկ, մեմորիալ օրինակներով և ճարտարագիտական կառույցներով:

Մատենագրության մեջ հիշատակված տաճարներից բացի, պահպանված օրինակներով հայտնի են Էրեբունիի Ապադանան և հրո տաճարը, հոնիական պերիպտերոսները Արտաշատից և Գառնիից, Անահիտի մեհյանը Երիզայում (Ոսկե բլուր), Վաղարշապատի ատրուշանը:

Բնակելի ճարտարապետության օրինակներ բացվել են Հին Արմավիրում, Արտաշատում և Արցախի Տիգրանակերտում:

Հասարակական շենքերից հայտնի են բաղնիքներ և տեմեր, երկուսն էլ Արտաշատի տարածքից, ինչպես նաև Գառնիի վերականգնված պալատական բաղնիքը (3-րդ դար) և այլն: Տարածված հասարակական շենքերի շարքում են միայն հիշատակությամբ հայտնի թատրոնները (Արմավիր, Արտաշատ, մայրաքաղաք Տիգրանակերտ), մեկ գրադարան շենք (Արմավիր), վաճառատներ և արհեստանոցներ (Արտաշատ, Արտամետ): Հիշատակված բոլոր նյութերը Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական առանձնահատկություններն ունեն:

Արտադրական շենքերից կարելի է նշել մաքսատունը և փողերանոցը, երկուսն էլ Արտաշատից: Ինժեներական կառույցներից հայտնի են կամուրջներ մայրաքաղաք Տիգրանակերտի հարակցությամբ, ինչպես նաև Արտաշատի տարածքից: Ճանապարհաշինական կամ առևտրական մայրուղու օրինակներ են Արտաշատ-մայրաքաղաք Տիգրանակերտ Արքայական պողոտան (նկ. 17):

Մեմորիալ ճարտարապետության օրինակներ են Արշակունյաց պանթեոնը Անի-Կամախում, Վանում հայտնաբերված սարկոֆագը և այլն:

Հորինվածքի առումով հարդարանքի և զարդարվեստի նմուշները քանդակներ են (Արշամաշատ, Նեմրուֆ, Արտաշատ, Երիզա, Վաղարշապատ, Գառնի), ինչպես նաև խճանկարներ (Սամոսատ, Արտաշատ, Գառնի):

Շինարվեստը բոլոր վայրերում քարի ճարտարապետության չոր եղանակով շարվածքն է: Քարերի միացումը կատարվել է ծիծեռնակապոչ միացումներով, որոնց ամենահայտնի օրինակներն են Արտաշատում, Արմավիրում, մայրաքաղաք Տիգրանակերտում, Արցախի Տիգրանակերտում, Գառնիում բացված նյութերը:

THE ARCHITECTURE OF ANTIQUE ARMENIA (B.C.VI c.-A.D.IV c.) A concise presentation

The architectural culture of ancient Armenia is indissolubly related to enclosing the cities and the development of its inner life. S.T.Yeremian was right when he said “the prosperous cities of ancient Armenia were not only military-administrative centers, but also had trading significance”. Cities -in the full sense of the word- started to come to existence in the IV-I centuries B.C. This was the beginning of the expansion of slave-owning system, and of the goods and money circulation for Armenia. It was a time when farming was detached from craftsmanship, when the international continental trade and the local production became active

In all existing more than twenty cities, the Armenian Hellenistic culture started to prosper with its unique characteristics (Fig.1). We can divide the antique Armenian legacy into three following epochs of development: The Orontid or Yervanduni epoch, Armenian Hellenism (III B.C. – I A.D.), Roman and early Christian (I-IV centuries A.D.).

THE ORONTID OR YERVANDUNI EPOCH (VI-IV centuries B.C.)

One of the famous monuments constructed in the Orontid centuries is the remodeled apadana or the columnar hall of the temple of the “khaldi” god of the Erebuni’s Arin-Berd castle-fortress (see fig.2). This hall (29 x 33 meters) served as a hall of formal receptions. It is a hall of 5 by 6 columns. The two fire worshipping temples of the palace complex are attributed to the same epoch. These temples (19 x 19) and (8 x 12) were found during the excavations, they also have entrance areas that correspond to their mentioned sizes. We can encounter temples

like this in Armenia in Bayazed, but outside Armenia, similar temples exist in Syria (the Horan region) in Mesopotamia (in Hatra) and middle Asia etc..

In this ancient Armenian period, the expansion of city-building became significant. Besides the enlargement and remodeling of many old cities such as (Ani Commagene (fig.3), Van-Tosp (fig.4), Armavir (fig.5)), numerous new big and small cities were constructed across Armenia.

The city of Armavir, was one of the oldest cities of antique Armenia, it was the capital of the Yervandunis and is considered one of the first cities of ancient Armenia. Excavations proved that Armavir was built at the place or neighboring to the Urartian city of Argishdihinili. According to historian Movses Khorenatsi, the city of Armavir lay on a hill on the bank of Yeraskh (Arax) river, on one side there were Armavir and Haykavan, on the other – the village of Nor/new Armavir. The first two villages border the city on the south-east, and the third one from the north. The exact limits of the city have not been cleared yet. Across the wide area between the north and the south, there were many rock hills forming a chain, the highest and biggest of which lay in the south east of the hill-chain. Arax River used to run on the eastern side of the low hills, and then – not so far away from the high hills, it passed round the southern part. In the above mentioned land, it is not difficult to notice the dried river-bed of Arax, which the locals called “Yeraskhahun” and used it as a sand-pit. On almost all the rock-hills, starting with the northern one called St. David, researchers found old constructions and the remains of towered fences. On the field side, the city is believed to have been protected by a deep trench. The information Khorenatsi has given us, proves the worshipping significance of Armavir, and the fact that they could make predictions using the sycamore tree leaves, and the fact that they made pagan temples in the city in addition to erecting statues

dedicated to the gods of the Sun and the Moon and others. Another information by Khorenatsi is that Artashes the first, during his victorious marches, being in Asia, brought the copper made-golden plated statues of Artemis, Heracles and Apollo to our world to be put in Armavir. The high priests, who were of the Vahuni tribe, put the Apollo and Artemis statues in Armavir, but Heracles's in Taron.

Based on Khorenatsi's statements, we conclude that in Armavir, not only there were temples dedicated to the local gods, but the Hellenistic gods were also given a great importance. In 1911, on the southern slope of the big hill in Armavir, a fragment of rock was found, and then another one in 1927. The Greek records on the rocks do not only prove the Urartian aspect of the city of Armavir, but also the Hellenistic effect. The city used to grab attention for its unique city-building characteristics. Too bad the drawings on the last found rock fragment, were erased because of carelessness. Today we only have the photograph. It was probably the fortress-outline of the city of Armavir, (which was the tradition of the Hellenistic cities.).

THE EPOCH OF ARMENIAN HELLENISM (B.C. IV- I A.D. cc.)

Continuing the development the Armenian antique cities gave birth to the government's military and economic interests, that's why many cities were built on important roads and some other cities, upon less important main roads. According to historical resources, Hellenistic Armenia had more than 20 important cities (see fig.6). Moreover to above mentioned cities created new centers such as Arshamashat (see figures 7 and 7.1), Karkateocerta, Yervandashat, Yervandakert, Artashat, Zarishat, Zarehavan, Nakhjavan, the capital Tigranacert of Dzopk, Tigranacert of Artsakh, Mcurm, Paydagaran, Yerizavan, Shirakavan, Artamet, etc.

Khorenatsi also tells us that during the days of the Yervandunis, and because of changes in the Arax river-bed, the city of Armavir lost its significance and the Yervandunis had to build another city not far from Armavir, called Yervandashat.

Yervandashat (fig. 8), at the end of the III century B.C., Built in the Ararat plain, inside the limits of the Arsharunik province. Khorenatsi writes that “Yervand...enclosed the hill, and then – from inside the fences - he had many pieces of rocks cut, and took them down to the bottom of the hill, equal to the surface of the ground, so that the river water will flow through the dug areas, so they would have drinking water. He fortified the citadel with high fences, in which he placed copper doors and iron stairs that connect the upper and lower doors. Between the sets of stairs, he built secret rooms, so any betrayer who’s climbing up would be caught. It is said that there were two kinds of stairs, one for the daytime, for the royal servants and generally for going inside and out, and one for the night, against the schemers.” . The outline of the city had similarities with Jerusalem’s Herodium and Bishapour cities.

Artashat (figures 9, 9.1, 9.2), in 190 B.C. during a battle waged next to the Magnesia city of minor Asia, the Roman army defeated the king of Seleucia’s Antiochus the third. Gradually, the Helenian powerful government of Minor Asia started to fall, that had started to weaken in the third century B.C. The battle of Magnesia was a sign of warning for throwing off the Seleucia’s power for many countries. Seizing the opportunity, the Armenians led by Artashes and Zareh rebelled against the Seleucia and declared Greater Hayk and Dzopk as independent kingdoms. Artashes became the king of the Greater Hayk region, and Zareh of Dzopk region. We still don’t have an accurate date as to when the Artashat city was founded. But scientist tend to think that it happened during the years 170-160 B.C. Brief information about

the construction of this city has reached us, through the antique historians Strabo, Plutarco, also through the sources of Khorenatsi. Artashat lay on the west bank of Arax River, 10 kilometers south-west of today's Artashat city. It extends from the village of Lusarat to the adjacent hill-slopes of Khor Virap. The city is on the peninsula that lies between the Yeraskh and Medzamor rivers.

An old Armenian story tells us about the depth of the Medzamor River, saying that king Artavazd, son of Artashes the first, fell into the river along with his horse and drowned.

The fact that the city of Artashat was surrounded by the Medzamor and Yeraskh rivers, by fences, embankments and trenches, served the adjacent lands in irrigation, it also served in protecting Artashat so well that Plutarco named it "Armenia's Cartagena". The city stood on nine chained hills, a fact that we learned about from Agathangelos, when he told about Gregory the illuminator's imprisonment in Khor Virap. He also says that there was a fortress on the hill, no doubt, he was referring to the citadel of Artashat. This new capital of the Ararat plain, was an important center for caravan trading, that's why its royal boulevard was connected to the international caravan roads. According to historical resources, so far we have explored only three of the city gates, one of them was in the southern part of the city that opened next to the bridge of Taperakan on the Arax river. The caravan main road that took them to Persia, started from this gate. Another gate opened on the west, next to a bridge on the Medzamor River, and from here started the road that took them to the cities of Yervandashat, Armavir and Vagharshapat.

As for the city's northern gate, it was put on the neck of the land –pit and the trench, in order to protect it from the north. One of the bridges that lay on the trench, probably connected the city to the road that took them to the royal summer castle Garni that was 25-30 kilometers away.

Later, during the reign of King Khosrov the second, the whole plain was covered in artificial forests. From the same northern gate of Artashat, started the road that took them to the city of Dvin (established in the beginning of the 4th century). That's why some of the Armenian historians used to call it the Dvin gate.

The roads that connected Artashat to the outside, are supposed to be more. According to *tabula Peutingeriana* road-map, the number of the roads was five. Various historical information prove that Artashat was the most important center of Armenian Hellenism. The existence of a theater is also mentioned. Most probably, the tragedies written by Artavazd, son of Tigran the second, were performed in the Artashat theatre. During the reign of Artashes the first, while building the city, along with the protective constructions and the palatial complex, temples were also built. According to Khorenatsi, there were two kinds of pagan temples in Artashat, one was especially for the king's forefathers and the local gods, the second for the antique Greek-Hellenistic gods. Agathangelos also mentions the pagan temples of Artashat, after Christianity became the official religion, a time when all the pagan temples of Armenia were being knocked down, including the Dir and Apolon gods' temples, on the way to Artashat.

Agathangelos and Khorenatsi have the exact same opinion about the pagan temples of Artashat. They both inform us that the temple dedicated to Anahit-Artemis was in Artashat and the Tir-Apolon temple, was not in the city but on a road that leads into the city. Apparently, the Artemis temple was the only one in Artashat. In historical resources, we also read about Artashat's mint (where money used to be coined with Greek inscriptions), the customs – house, the palaces belonging to the city aldermen, various workshops and habitable residences. During the excavations of Artashat, many materials were found, the most important of which is the antique-style statuette of Venus. The city survived around 500

years (2nd - the beginning of the 4th century B.C.). During the time when the slave-owning system was dissolving, gradually, along with historical changes, the city lost its significance. The shift of Arax's river-bed, and the downfall of economy in the city, all paved the way to its weakening.

Zarishat (fig.10), is located on the northern side of Van Lake, on the vicinity to the city of Arjesh. Important to mention that the location derives the attention for the traces of military type not resided settlement existing on the area. It was mentioned as Urartian settlement called Zerneke by Burney and Lawson. Actually without any hesitation it is a Roman type camp and should be identified as antique Zarishat, as it is referred by many authors.

The city of Tigranacerta (figures 11, 11.1), was founded in 77 B.C. When Tigran the Great had ended his predatory marches, he started to occupy himself with the country and its internal regulations. According to Tigran, Tigranacerta wasn't supposed to be only the capital and a huge center of international trade and crafts production, but also the most important center of Hellenistic culture.

We learn about the foundation of the city of Tigranacerta, of its enclosure and other incidents, through the works of Roman and Greek historians Appianus, Plutarch and Strabo, where the incidents of Roman General Lucullus's march to Armenia, his besieging and occupying the city are mentioned. The most interesting of these mentioned records, is the information given by Appianus the Alexandrian about the city. According to him, the city had 50 high fences, the width of which made it possible for them to include horse stables and storehouses. The same historian tells us that there was an inapproachable citadel in the city of Tigranacerta, but outside the city was Tigran's luxurious palace around which, there were gardens, promenades, hunting places and fish ponds as well as an inapproachable fortress. According to Roman sources,

the city fences were ruined by Lucullus during his occupation, but later they were reconstructed and continued their protective role till the IV century. Fortunately, thanks to Lehman Haupt, today we have the photographs of the remains of the city fences, to be more accurate, only separate parts of the remains. Plutarco's record of the city's architecture is essential, he mentioned that the city was enriched with beautiful constructions. The same historian tells us that Lucullus, upon his invasion of the city, met with actors from all over the capital, who were invited by Tigran on the occasion of the opening of the Theatre he constructed. Taking advantage of this opportunity, Lucullus, this time to celebrate his own victory, organized games and theatrical performances in the theatre. According to professor Gevorg Koyan, the theatre of Tigranacerta was similar -in its creation- to many Hellenistic city theaters of Minor Asia, such as the Pergamum, Priene, Ephesus and the Miletus Theatres. We should also mention, that upon the order of Tigran the second, statues of Greek gods were installed in the pagan temples of Armenia, statues that were brought from the antique temples of different minor-Asian countries.

According to recent studies, such as the one by Thomas Sinclair, in his 4 volume book titled "Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey", as well as an article published in "Revue des Etudes Armeniennes" studying the location of Tigranacerta, finds that it should be in the place of Clemarion (Climar) which is a village on situ of ruined placement. It is most likely that the outline of the city corresponded to the measuring done by J. Taylor in 1859, found on the corner of a map in the H. Kiepert geography book (see the map) 4 which is a typical Hellenistic city having eastern features.

Shirakavan, is considered a newly discovered city in old Armenia which is worth the archaeological research. The habitat stands on the west bank of Akhourian, which is 3 kilometers to the

south of the point where Akhourian and Kars rivers meet. The habitat has preserved its old historical shape. The area is completely covered with soil and its main part belongs to the antique ages and has four date layers. The first archeological layer is attributed to the first half of the 2nd century B.C. The second, to the second half, the third to the first century B.C. And the fourth, to the early Christian periods (2nd and 3rd centuries.) The traces found in the habitat tell us that it survived till the 9th century. Shirakavan consists of three separate formations. With its regular area, it passes over the north eastern and south western rising grounds of the river valley, and together they all form an area of 6 hectares. To the north-west, there's a field full of tombs. The constructions have a rectangular shape, apparently oriented according to the four sides of the horizon. The uniqueness of the Dorian-shaped basis, makes the architectural style of the habitat look like the Eastern-Hellenistic architecture. According to the results of the excavations, it is believed that Shirakavan was burnt in the middle of the 2nd century B.C. In the second half of the second century B.C. Shirakavan was reconstructed. In the constructions discovered in the mentioned times, we notice the inapproachability of the sanctuary (2.5 x 3 meters), the walls of which are also oriented according to the four sides of the Horizon. The entrance of the construction looks out to the south, and the altar to the west. Around the sanctuary there are dug pitchers. In the first century B.C. Shirakavan witnessed its most prosperous period and the habitat expanded.

The materials found in the second site by excavations, clearly show us that Shirakavan was fenced, based on a regular outline principle. In this area, a rectangle (10 x 20 meters) is legible, along with a sanctuary of its own. The residences surrounding it look like yards and the temple walls have animal drawing sculpted in them. Apparently the northern part of the habitat had a controlling

position and significance, a fact proved by the inapproachability of a construction (with a 100 kilometer diameter) in the same area, which was most probably a palace with a columnar hall that had a surface of north-south, west-east orientation (16.5 x 12 meters). In the center of the hall, there are four big anchors, according to archeologists, halls that have been decorated in this way are the continuation of the architectural legacy that was very common in the Armenian Highland, the examples of which are found in the Urartian cities and -by turns- have reached the antique times. According to experts, this type also existed in the Syriac throne-halls.

Tigranacerta of Artsakh (fig.12, 12.1, 12.2, 12.3), is one of the novelties of last 2 decades. The excavations begun here from 2005. The supervisor of the expedition is Hamlet Mkhitaryan. Location of the archaeological site is in Artsakh region of Martakert district. The settlement is one of more than 10 cities established by Tigran the Great by his name. The city established in I century B.C., the site converted into an active and most prosperous archeological excavation areas in an swift way. The city combines an antique and Early Christian parts. Actually it was existed until late medieval times. The castle is on High Mountain. The antique walled city is on the slope. There are the Central Square and a Christian cemetery on the skirt towards the south and west. On the Eastern part of the Central Square there are fountains. A very interesting early medieval ruined ecclesiastic complex on situ of the Central Square. Very notable is the building technique of the city walls performed in an antique manner of dry masonry of massive lime stone used, which are connected by the mean of iron anchorages etc.

Many other Hellenistic cities there are from these centuries in Armenia, such as Mcurm, Paytakaran, Yerizavan (on vicinity of Alten Tepe, see fig.13), Artamet (fig.14) (Ertemit, not far of Van city, on the southern shores of Lake Van) etc.

ARMENIA ARCHITECTURE IN THE EPOCH OF ROMAN-PARTHIAN CONFLICTS

In the final phase of slave-owning system, the reconstruction of old cities and the building of new ones became a phenomenon in Armenia. In the middle of the first century A.D. during the reign of Armenia's King Trdat the first, the old capital of Artashat was reconstructed. During the first and second centuries, two new cities were formed, they were the cities of Mdzurn of the Taron province of Greater Hayk's Daruberan state, during the reign of king Sanadrouk the first (100-110 A.D.), and the city of Vagharshapat, built instead of the Vardgesavan in the Ararat plain during king Vagharshak's reign, who followed Sanadrouk (117-140 A.D.).

The City of Vagharshapat or the New City (fig. 15), In fact, Vagharshapat is considered the last antique city built in Armenia. According to Khorenatsi, the city lay on the Shresh hill (near today's Ejhmiadzin). As a result of the excavations of 1933, it turned out that the city was on the plain, where Ejhmiadzin exists today with its gardens and lands. Taking into consideration the unfavorable location (protection wise) of Vagharshapat, we can understand how important a role the protection-system-constructions played, like the fences, the watery trenches and the embankments. We can read about this in other sources too.

The city of Vagharshapat, during the short reign of the Romans, was declared in 163 A.D. the "first city" or the capital city. We have records from those days that tell us about the Roman general Marcus Verus's construction works all over Vagharshapat, especially during the Armenian rebellion and the Artashat demolishing period. This policy lasted till 185 A.D. In Agathangelos's

story about the Hripsimiantz nuns, one can indirectly come across a description of Vagharshapat. According to the story teller, Trdat the third's palace, where virgin Hripsime was imprisoned, was inside the citadel, surrounded by fences. Besides the palace, there were other constructions connected together by inner streets. Because of the anticipated Trdat and Hripsime wedding, a crowd has gathered. Some were in the inner streets and some in the city.

Vagharshapat's citadel, or as Agathangelos used to call it –the castle, was different from the other citadels of Armavir, Artashat or of the other cities of old Armenia. Because of its location, it couldn't be high, instead it lay on the relatively flat area of the city. The city fences had gates that were connected to the trade roads of which Agathangelos mentions only two. The eastern gate, which opened on the main way to Artashat, that passed by a sandy hill. It is certain that the mentioned place corresponds to the current area of Hripsime temple. The other gate opened on the bridge over the Medzamor River. On this side, the city was protected by the trench which was full of the Medzamor water. This marshy section called "Bargen ditch" surrounded the city on one side, thus becoming part of the city protection system.

Garni (figures 16.A, 16.B), beside the cities of antique Armenia is distinguished for being the summer fortress of the Armenian kings. Garni with its unique architectural monuments, characterizes the Hellenistic culture of Armenia from Greco roman period. There are traveling researches about the fortress of Garni. Starting 1909, different expeditions have worked there and in the 70s with the supervision and efforts of Alexander Sahinian, the pagan temple of Garni was restored.

Khorenatsi attributed the construction of the Garni fortress to Trdat the third (287-330) and about that he says:” In those days, Trdat completed the construction of the fortress of Garni with polished stones that were encased with iron nails and lead. Inside,

he made an umbrella with statues (lodging), passages and high reliefs for his sister Khosrovitught and wrote his records in Greek letters.” Based on accurate historical proofs, we should attribute the construction of Garni to Trdat the first, when- in the year 66 - he went to Rome to present himself to Nero the Caesar and to be crowned by him. The new king returned to Armenia with presents he received from Nero the Caesar. Along with him, were experts who are thought to have been from the cities of Minor Asia, as well as local experts with the collective participation of which, he constructed the antique temple of Garni. It is likely that the construction of the Garni temple, was a compensation for the ruining of Artashat by Gnaeus Domitius Corbulo.

The temple of Garni is placed on a triangular and beautiful cape, the sides of which, have these approximate sizes (180 x 800 x 300 meters). From the north, it looks down to the plateau, on which, lay the former city-like settlement (now, the village of Garni). On the north -eastern side of the plateau, the fortress is protected by fences (314 meters in length), 170 meters of which were in the north-west and 144 in the north-east sides, thus enclosing $\frac{2}{3}$ of the fortresses entire limits. The sole gate had a width of a little over two meters and was installed on the northern side. The fortress -with its fences- provided inapproachability and protection for the vulnerable part of the northern plateau. The fences are made of basalt cubic form stones, which are connected by iron poles. The edges of those poles are attached to the stones on both sides, and the base is filled with molten lead. The fences are around two meters, the weight of each of those huge well-trimmed cubic form stones was around 5-6 tons. During the excavations in Garni, iron tools were found that are believed to have been used to trim those stones. Among the castle fences, there also were 14 rectangular towers installed in the outline filled with concrete solution. On the northern vulnerable side, they were 10-13.5 me-

ters, and on the eastern almost inapproachable side, 25-32 meters away.

The temple, the palace and the bath completed the Garni fortress complex, but the dominating one in the complex is the temple, which is directed with its main huge frontal part to the square. The temple of Garni is one of the most important monuments of Armenia's architecture, which belongs to a category of Greek-Roman temples called Peripteros. In the middle of the high main bearing is the sacrifice hall. It is surrounded by 6 Greek-Roman Ionic orders from the frontal side and 8 from each of the other sides. In front of the entrance, there are nine beautiful steps that extend from the northern front to the bearing platform, and they extend as wide as the front itself.

The temple has been made of blue tiny, polished local stones of regular shapes that, as in the fences, are attached by lead, and internal iron links. Lime concrete has been used in the base of the main bearing, but in the roof of the prayer hall, they used lime solution. We should also mention that the temple composition has been done according to Greek-Hellenistic principles.

The elements used in adorning the temple, such as in the columns bases and caps, the entrance's frontal and upper eave, the sculptural ceiling stones of the columnar hall, and the beautiful artistic front and side ornaments, were all made with perfection and a great deal of taste. Here we can mention the uniqueness of the sculpture-decorated belt on top of the columns, called murals. On the same site of the temple, archaeologists have also discovered the palatial hall, the bathroom and other assisting constructions such as the special cantonment for the garrison's small group.

The bath that was discovered in Garni in the years 1953-1954 consists of four rooms in a row. The room floor (with a surface of 2.9 x 2.9 meters) is completely covered with mosaic, the theme of

which is about the old Greek sea mythology. There's also a Greek inscription.

Three out of the four rooms served for bathing. The floors have been raised 70 cm on round bricks aligned over tiny columns. This means that here also, the heating system called hypocaust, was used.

The Memorial Mountain, Commagene Tumulus (B.C. 69-34 A.D., Figure 18), measured by American schools of oriental Studies 1953-1956. The monument is a unique example of antiquity built by Antiochus having Armenian, Greek and Parthian origins. The complex is a memorial having worshipping terraces from the north-east and north-west, as well as from southeast. There are ice caves, springs, as well as stelas related to the celebrations. All around in an linear way are installed statues of Gods surrounding Antiochus etc.

A lot of research has been done about Armenia's cultural legacy, and according to the results, we can characterize the city-building and architecture of ancient Armenia as follows:

1. Landscape architecture city-planning. Results

Just like in the case of ancient city-building style, also in the Armenian, there is something called the zoning of a habitat. For example Necropolis served as a habitat, a palatial complex and a worshipping capital. We can see this in a clearer form in the Egyptian culture. Habitats like this exist in Lashed especially along the areas of Yervandashat, Pagaran, and Yervandakerd.

According to the Armenian antique city style, the fortress is supposed to be in the middle of the habitat. This was the characteristic of the berdshen /castles. We can encounter the same style in the Herodium habitats of Rome, Ouri, Athens, Tisiphone, Babylon, Bishapur etc..

In Armenian architecture, we can see this style in the constructions of Artashat, Vagharsgapat and Theodosupole (ancient

Karin). In the city-building monuments of the antique world, we can see that the fortress is inside the limits of the habitat. Famous monuments of the mentioned style, are: Ashur, Khorsapat, Shusha, Carchemish and the prevailing part of the Hellenistic cities.

We can also mention -with reserve -that in the latter examples, the fortress has been built a bit far from the city and was connected to it via an under the castle square. In Armenia, we can encounter constructions like this in Tushpa, Teishepainsi and Urartian cities, as well as in Arkishdikhinili and Armavir. The city of Tigranacert is also famous for having a similar construction.

In the Armenian architecture, there was also something called the camp cities. These cities had military significance and were constructed in the Urartian region, such as Erebuni, Bastam and Teishebaini. Another similar example is the incomplete city of Zarishat near Arjesh city on the northern shores of Lake Van.

In Armenian cities, outlines looking like animals or people were also common. A proof of which is Khorenatsi's description of the city of Yervandahsat.

2. Architecture

We hope that the research into the Armenian Hellenistic architecture is still a long term plan. In fact , the Nemrout and the Garni pagan temples are famous , and literature wise , Armavir's "Arekag and Lusin " /Sun and Moon temple is famous , also Ani Commagen temple of "Zeus", Yeriza's temple of "Anahit" , also the "Anahit" temple in Ashtishat , the "Anahit" and "Asdghik" temples in Artashat , also the "Anahit" temple of Antsevatsik, the Pagaran complex, Terjan's temple of "Mihr", the worshipping temple of the Til settlement in Pakayrij ,the "Tir" worship center between Artashat and Vagharshapat, the complexes of Pagrevand and Titsavan, the pagan temple that used to occupy the place of the Vagharshabad temple of "Hripsime", and the pagan worship

center that used to occupy the place of the Ecjmiadzin mother temple etc....

The Domestic Architecture instances are in behalf following cities: Ancient Armavir, Artashat, Tigranacerta capital and Tigranacert of Artsakh.

The public buildings are presented on the example of baths, thermae, both are from Artashat. There is a good enough survived palatine bath survived in Garni complex also. According to literal evidences there were many theatre buildings in Antique Armenia existed at Armevir, Artashat, Tigranacerta capital and else. There is a mentioning conducting the existence of a Royal library in Armavir, as well as many commercial shops and artisan rows in Artashat and Artamet etc. The same should be said about some corporate buildings in behalf of Custom houses and monetary etc.

Engineering structures should be too much. But very few examples are documented till now. Such are bridges (capital Tigranacerta, Artashat). Nice enough example is the road making renowned monument is in the example of Royal Avenue connected the capitals of Tigranacerta and Artashat (fig. 17).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	5
ԱՆՏԻԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	6
Ա. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱ- ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	7
Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	14
Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՌՈՄԵԱ- ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ .	44
Դ. ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ	54
THE ARCHITECTURE OF ANTIQUE ARMENIA (B.C.VI c.-A.D.IV c.)	57
THE ORONTID OR YERVANDUNI EPOCH (VI-IV centuries B.C.)	57
THE EPOCH OF ARMENIAN HELLENISM (B.C. IV- I A.D. cc.).....	59
ARMENIA ARCHITECTURE IN THE EPOCH OF ROMAN-PARTHIAN CONFLICTS	67

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՏԻԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (Ք.ա. 6-րդ դար - մ.թ. 4-րդ դարի սկիզբ)

Խմբագիր՝ Ազատուհի Սահակյան
Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Վերա Պապյանի
Կազմի ձևավորումը՝ ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ Քերթմենջյանի

Հրատ. պատվեր N 1053
Ստորագրված է տպագրության՝ 12.11.2020 թ.
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, թուղթ N 1
5,75 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

Տպագրվել է «Հայկ Հոլստեիյան» ԱԶ:
ՀՀ ք. Երևան, Կիևյան 18/6
Հեռ. բջջ. 091 90 35 90